

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Г.К. Швидько

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ
З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

Методичні рекомендації
для студентів I курсу юридичного факультету

Дніпро
2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра історії та політичної теорії

Г.К. Швидько

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ
З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

Методичні рекомендації
для студентів I курсу юридичного факультету

Дніпро
НГУ
2017

Швидько Г.К. Практичні заняття з дисципліни «Історія держави і права України» : методичні рекомендації для студентів I курсу юридичного факультету / Г.К. Швидько ; М-во освіти і науки України, Нац. гірн. ун-т. – Дніпро : НГУ, 2017. – 59 с.

Автор – Г.К. Швидько, д-р іст. наук, проф.

Затверджено до видання редакційною радою Державного ВНЗ «НГУ» (протокол № 1 від 24.01.2017) за поданням кафедри історії та політичної теорії (протокол № 8 від 27.12.2016).

Подано юридичні акти різних етапів розвитку держави і права України для вивчення студентами на практичних заняттях. У цьому випуску методичного посібника вміщено Руську Правду, Судебник князя Казимира 1468 р., Уставу на волоки 1557 р., витяги з трьох Литовських Статутів, документи українсько-московського договору 1654 р., а також свідчення запорожця М. Коржа про структуру судів і судочинство Запорозької Січі.

Відповідальний за випуск завідувач кафедри історії та політичної теорії
Г.Л. Первий, канд. іст. наук, доц.

Зміст

стор.

Вступ.....	4
Руська Правда (Розширена редакція).....	5
Судебник короля польського і великого князя Литовського Казимира, даний Литві 29 лютого 1468 р.....	26
Устава на волоки 1 квітня 1557 р.....	31
Перший Литовський Статут 1529 р.....	35
Другий Литовський Статут 1566 р.....	38
Третій Литовський Статут 1588 р.....	40
«Березневі статті» («Статті Богдана Хмельницького») 1654 р.....	43
Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 р.).....	48
Царська жалувана грамота українській шляхті на збереження її прав і вольностей, 27 березня 1654 р.....	50
Усна оповідь колишнього запорожця Микити Коржа (Права запорозькі й закони).....	51

Вступ

В методичному посібнику вміщено законодавчі акти та інші історичні джерела, які, по-перше, відображають розвиток та особливості державного устрою, суду і судочинства на українських землях, по-друге, є найважливішими, етапними, які принципово відрізняли кожен наступний етап цього розвитку від попереднього. Загалом, ці історико-правові джерела, вивчення яких передбачене програмою дисципліни «Історія держави і права України» для першого курсу юридичного факультету, охоплюють період від XI до XVIII ст. Звертаємо увагу, що цей великий хронологічний відрізок часу починається княжою добою, коли існувала потужна Київська держава, продовжується литовсько-польською добою, коли на українські землі поширювалась дія устрою і права держав, під чією владою вони перебували, відображає часи становлення Української козацької держави та існування Запорозької Січі з її особливостями в управлінні, структурі судів і в судочинстві.

Тут всі юридичні акти подані у перекладі українською мовою, з доданими до них деякими питаннями та примітками з метою полегшити студенту самостійну роботу над ними. Оригінальні тексти цих юридичних джерел можна знайти в хрестоматії (Історія держави і права України. Хрестоматія для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України / Укладач Г.К. Швидько. – Дн.: Дніпрокнига, 2003. – 344 с.), яка є в методичному кабінеті (корп. 1, кімн. 62) кафедри історії та політичної теорії. В хрестоматії вказана і рекомендована література до кожної теми.

Руська Правда (Розширена редакція)

«Руська Правда» – найважливіша пам'ятка права Київської Русі, яка характеризує його еволюцію протягом кількох століть. «Правда» – означає «справедливість», «закон». До наших днів дійшло більше ста списків РП XIII – XVIII ст., виявлених у літописах та інших манускриптах (вперше – у 1738 р.). За змістом і кількістю статей вони поділяються на три групи (редакції) – Коротку, Розширену (Просторову) і Скорочену (таких всього два списки).

Коротка Правда має 43 статті, з них перші 18 написані Ярославом Мудрим, 19 – 41 – його синами, останні дві – пізніші доповнення.

Розширена Правда, яка з'явилася, найімовірніше, на початку XII ст., має 121 статтю. Ст. 53 вказує на її автора – Володимира Мономаха. Скорочена Правда з'явилася у XV ст. в Московській державі і використовувалася лише в церковних судах (мала 50 статей).

Перш ніж звернутися до вивчення тексту «Руської Правди», треба за підручниками та літературою з історії Київської держави ознайомитися з суспільно-політичним устроєм та соціально-економічним розвитком ранньофеодальної держави, з'ясувати питання про джерела права Русі (правові звичаї, судові прецеденти, нормативні договори – міжнародні, князів з народом, князів між собою, – нормативні акти князів – устави, грамоти, уроки, – постанови віче, збірки церковного права). Далі треба розглянути зміст дискусійних питань про обставини і час появи Руської Правди, її авторство. Важливо звернути увагу на співвідношення звичаєвого і позитивного (встановленого державою) права в Київській Русі.

Статті Руської Правди треба систематизувати на такі, що унормовують: а) право власності; б) спадкове право; в) зобов'язальне право. Далі за статтями з'ясувати, що право визнавало об'єктом і суб'єктом злочину, визначити, якими були види покарань та ін.

Руська Правда – єдине історичне джерело періоду Київської Русі, в якому відображено кримінальний процес. Тут важливо запам'ятати і зрозуміти зміст понять, які відображають всі дії – від виявлення постраждалим скоєного злочину до покарання злочинця і відшкодування нанесених збитків.

Текст	Примітка
1. Якщо одна людина вб'є іншу, то мають чинити помсту брат або батько, син, або племінник по братові чи сестрі; коли ж не буде кому здійснювати помсту, то злочинець має заплатити за вбитого 80 гривень; якщо убитим виявиться княжий муж чи тіун; якщо ж убитий буде русин, гридин або купець, або	1. Що таке «кровна помста?» Який етап в розвитку суспільства вона характеризує? 2. Зверніть увагу на альтернативну норму – замість помсти – грошова винагорода.

<p>боярський тіун, або мученик, або ізгой, або словенин, то штраф за убитого стягнути 40 гривень.</p>	<p>3. Зауважте: за 40 гривень у ті часи можна було купити 50 корів.</p>
<p>2. Після смерті Ярослава зібралися його сини: Ізяслав, Святослав, Всеволод та їхні бояри Коснячко, Переніг, Никифор і скасували кровну помсту, встановивши грошовий штраф за вбивство; а все інше, як Ярослав судив, так і його сини установили.</p>	<p>1. Чому була скасована кровна помста? 2. Чому в РП була збережена недіюча перша стаття? 3. Зверніть увагу на авторство даної пам'ятки права.</p>
<p>3. Якщо хтось вб'є княжого мужа в розбої, а громада вбивцю не шукає, вона має заплатити виру 80 гривень, коли труп знайдено на її території; якщо це буде простолюдін – то 40 гривень.</p>	<p>1. «В розбої» – навмисне вбивство. 2. Що означає поняття «кругова порука»? 3. «Вира» – штраф, 40 гривень, подвійна вира – 80 гривень.</p>
<p>4. Якщо верв буде платити дику виру, то термін виплати штрафу не встановлюється, бо вона його сплачує замість незнайденого вбивцю.</p>	<p>1. «Дика вира» – штраф за вбивство, який виплачує верв, не знайшовши злочинця. 2. Про що це свідчить з точки зору розвитку права?</p>
<p>5. Якщо вбивця знайдений буде в верві і він робив свій внесок у спільну касу, то громада допомагає його виплатити половину штрафу – 40 гривень, а другу половину він платить сам.</p>	<p>1. Чи обов'язковим був внесок члена громади до спільної каси? 2. Тут мова йде про навмисне чи ненавмисне вбивство?</p>
<p>6. Але якщо вбивство сталося під час сварки або під час пиру прилюдно, то верв допомагає виплатити штраф, тому що він сплачує внесок у касу громади.</p>	<p>1. Чому верв у цьому випадку допомагає виплатити штраф? Тільки тому, що вбивця робить внески в громадську касу? 2. З'ясуйте, що таке «верв».</p>

<p>7. Але якщо вбивця став на шлях розбою без сварки прилюдної, то за розбійника люди не платять, а мають віддати його з дружиною і дітьми у рабство, а майно конфіскувати.</p>	<p>1. Це найвища міра покарання за вбивство, яка в РП називається «поток і пограбування». Таке покарання має глибокі історичні корені у місцевих звичаях. Але цей вид покарання застосовувався і в римському праві.</p> <p>2. Чому покарання падає на сім'ю вбивці?</p>
<p>8. Якщо хтось не вносить свою частку на виплату дикої вири, то і йому люди не допомагають, штраф він платить сам.</p>	<p>Див. питання 2 до статті 5.</p>
<p>9. А це митні вири, які були за Ярослава: збирачу вири брати 7 відер солоду в неділю, і зверх того шмат баранини, або гов'ядини, або 2 ногати; а в середу – куну грошей або сир, у п'ятницю – так же; а крім того по дві курки в день, 7 хлібин на тиждень, 7 мір пшона, 7 мір гороху, 8 головок солі. Все це вирнику та його помічнику; а для чотирьох їхніх коней вівса сипати, скільки їм потрібно. Крім того грошима вирнику 8 гривень і 10 кун перекладного, а метальнику – 12 векш і одну гривню.</p>	<p>1. Мовою оригіналу це називається «Покон вірний», тобто настанови для урядовця, який збирав штрафи (вири).</p> <p>2. Помічник вирника називався «отрок».</p> <p>3. 1 гривня кун = 20 ногат = 50 кун (резан) = 150 векш.</p> <p>4. Куна – від шкурки куниці, яка використовувалася в торгівлі до появи монетного обігу. Тут: в значенні срібні гроші.</p>
<p>10. Якщо вира за вбивство буде 80 гривень, то вирнику з них іде 16 гривень і 10 кун та 12 векш, а ще одна гривня зсадного, та за труп три гривні.</p>	<p>1. «Зсадна гривня» – мито при в'їзді на територію верві.</p>
<p>11. За вбивство княжого отрока, конюха або кухаря штраф 40 гривень.</p>	<p>Статті 11 – 17 визначають штрафи за вбивство людей різних соціальних категорій.</p>
<p>12. За тіуна огнищного і конюшого – 80 гривень.</p>	<p>З'ясуйте їх правове становище.</p>

	Ця стаття об'єднала зміст ст. 22 і 23 Короткої Правди за розміром покарання. Ст. 23 містить в собі прецедент як джерело права посиленням на князя Ізяслава, який за вбивство свого конюха покарав дорогобужців штрафом 80 гривень.
13. А за сільського княжого тіуна чи ратайного – 12 гривень.	Тут і далі за розміром штрафу з'ясуйте правове становище різних категорій населення.
14. А за рядовича – 5 гривень, так же і за боярського рядовича.	
15. А за ремісника і ремісницю штраф 12 гривень.	
16. А за смердового холопа 5 гривень, а за рабину 6 гривень.	Ця стаття у деяких списках читається так: «А за смерда і холопа 5 гривень...»
17. А за вихователя, як і за годувальницю, 12 гривень, хоч би вони були холопом чи рабинею.	
18. Якщо хтось буде бездоказово підозрений у вбивстві, то для відведення звинувачень йому належить виставити 7 свідків, якщо ж він буде варягом чи іншим іноземцем, то 2 свідки.	Підозра у вбивстві називалася «поклепная вира».
19. Вєрв не платить виру за знайдені на її території труп убитого чи кістки, тому що ніхто не знає навіть імені його.	1. Вперше вводиться поняття давності злочину. 2. Немає позивача, отже, вєрв звільняється від відповідальності. Це говорить про приватний характер норми кримінального права.

<p>20. Якщо позваний зможе довести свою непричетність до вбивства, то за участь у суді і виправдання платить князівському отроку гривню кун, а другу гривню платить позивач, а князівському судді (мечнику) 9 кун.</p>	<p>Оплата роботи судовим урядовцям.</p>
<p>21. Якщо хтось, звинувачений у вбивстві, шукає свідків і не знаходить їх, а позивач наполягає у звинуваченні, то правду шукати через випробування залізом.</p>	<p>За відсутності незаперечних доказів або однаковою була вага доказів сторін застосовувалося випробування тортурами – «Божий суд». Тобто це є один із видів доказу, який ще називався «ордалія».</p>
<p>22. Так же вирішувати й інші тяжби про крадіжку чи підозру у злочині, коли не знайдено вкраденої речі (лиця); тоді піддати позивача випробуванню залізом для з'ясування правди, якщо вартість вкраденого півгривні золотом, якщо ж менше двох гривень сріблом, то випробувати водою, якщо ще менше – достатньо присяги, щоб отримати свої гроші.</p>	<p>1. Гривня золота = 10 гривням срібла. 2. Крадена річ називалася «лице».</p>
<p>23. Якщо хтось вдарить мечем, не вийнявши його з піхов, або руків'ям, то має заплатити штраф 12 гривень за образу.</p>	<p>Штраф – це відповідь на образу воїнської честі, яка для воїна мала більшу цінність, ніж життя і здоров'я. Образами для воїна були і дії, зафіксовані в статтях 24, 25, 27, 28.</p>
<p>24. Якщо ж вихопить меч із піхов, хоч і не поранить, то має заплатити гривню кун.</p>	
<p>25. Якщо хтось вдарить когось батоном або чашею, або рогом, або рукою навідмаш, то платить 12 гривень.</p>	
<p>26. Якщо хтось, не стерпівши кривди, вдарить мечем кривдника, то його не звинувачувати.</p>	<p>Право захищає воїна, якому нанесена образа.</p>

<p>27. Якщо внаслідок поранення рука відпаде чи усохне, або нога, або око, то винний платить напіввиру 20 гривень, а за каліцтво – 10 гривень.</p>	
<p>28. А за відрубаний палець – 3 гривні штрафу, а постраждалому – гривню кун.</p>	
<p>29. Якщо на урядовий двір прийде людина скривавлена або в синцях, то їй не треба шукати свідків, аби винний заплатив штраф 3 гривні; якщо ж на ній не буде знаків побиття, то має привести свідків, які в точності можуть підтвердити її свідчення; а заводій бійки платить штраф 60 кун; якщо ж позивач прийде скривавлений, але свідки підтвердять, що він сам почав бійку, то побої є йому платою за те.</p>	<p>«Урядовий двір» – двір місцевої влади. Вводиться нова норма про заводія бійки.</p>
<p>30. Якщо хтось вдарить мечем, хоч і не заб'є на смерть, то 3 гривні штрафу, а постраждалому гривню на лікування, а коли заб'є на смерть, то вира.</p>	
<p>31. Якщо один чоловік іншого штовхне від себе або до себе, або вдарить по обличчю, або вдарить жердиною, то постраждалому достатньо двох свідків, щоб винний заплатив 3 гривні штрафу; якщо ж винним буде варяг або колб'яг, то потрібно знайти достатнє число свідків, а йому вистачить присяги.</p>	
<p>32. Якщо зникне челядин, а власник про те оголосить на торгу і за три дні його ніхто не поверне, а після цього терміну його знайдуть у когось, то власник може забрати свого челядина, а той, хто його переховував, має заплатити штраф 3 гривні.</p>	<p>Порядок дій по розшуку зниклого майна чи підданих. Оголошення на людному місці називається «заклич». З'ясуйте правове становище челядина, з кого формувалася ця категорія?</p>
<p>33. Якщо хтось сяде на чужого коня, не запитавши дозволу, то заплатить 3 гривні.</p>	<p>Це не крадіжка, а використання чужого коня без дозволу.</p>

<p>34. Якщо у когось пропаде кінь, або зброя, або одяг, а власник оголосить про це на торгу, і згодом упізнає втрачену річ у своєму місті, то йому свою річ забрати, а той, у кого вона була, за злочин має заплатити 3 гривні.</p>	<p>Як і в статті 32, визначено порядок дії попереднього слідства.</p>
<p>35. Якщо хтось виявить у когось свою річ, яку було загублено чи вкрадено у нього – коня, іншу худобу чи одяг, то не можна забрати, сказавши: це моє; а треба йти на звід, дізнатися, де він взяв цю річ; коли з'ясується, хто вкрав, той і буде відповідати за крадіжку; тоді власне забере своє, а тать відшкодує йому вартість і того, що було вкрадене, але не знайдене; якщо ж це буде конокрад, то віддати його в рабство князю, а якщо це буде тать, що краде комор, то має заплатити 3 гривні потерпілому.</p>	<p>1. Статті 35 – 39 унормовують процедуру розшуку вкраденого і виявлення злочинця (це попереднє слідство, яке здійснює потерпілий).</p> <p>2. З'ясуйте сутність обох форм досудового слідства – зводу і гоніння слідом.</p> <p>3. Татьба – крадіжка, тать – крадій.</p>
<p>36. Якщо істець і тать знаходяться в одному місті, то звід вести до кінця; а якщо він виходить за межі міста, то звід вести до третьої особи; коли є лице, то третій має заплатити за нього, і з лицем може вести звід до кінця, а істець має чекати, коли буде знайдений конечний тать, який і заплатить за всі вкрадені у нього речі, та ще й штраф.</p>	
<p>37. Якщо хтось купив на торгу крадене, чи коня, чи одяг, чи худобу, то має знайти свідків цього – двох вільних людей або одного митника; якщо ж він не знає, у кого купив крадені речі, то свідки повинні скласти присягу, а істець свою річ забере; а з іншими вкраденими разом із знайденою речами буде жалкувати, а покупець краденого нехай жалкує за своїми грішми, раз він не знає, у кого купив крадене; але коли він пізніше дізнається, у кого купив, то нехай забере у нього свої гроші, а той заплатить власнику й за інші вкрадені у нього речі, а князю – штраф.</p>	<p>«Штраф князю» – на користь держави.</p>

<p>38. Якщо хтось впізнає свого вкраденого челядина і схопить його, то вести його до третього зводу, хто кому його продавав; якщо звід треба вести далі, то третій віддає потерпілому свого челядина, а з вкраденим веде звід до кінця; то не худоба, не можна сказати: не знаю, у кого купив, бо челядин може вказати на продавця-попередника; коли ж знайдеться кінцевий тать, то челядина поверне його господареві, а свого забере у нього, тать заплатить господарю нанесені збитки, а князю – штраф 12 гривень.</p>	
<p>39. А зі свого міста у чужу землю зводу не вести, але також тому, у кого знайдено крадену річ, представити свідків або митника, в присутності яких він купив цю річ; істцю річ забрати, а про незнайдені інші речі він може тільки жалкувати, а хто купив – нехай жалкує за своїми грошима.</p>	
<p>40. Якщо схоплять крадія біля комори на місці злочину, то можуть його вбити, мов пса; однак, якщо його дотримають до ранку, то вести його треба на адміністративний двір; а якщо його вб'ють вже зв'язаного і цьому були свідки, то мають заплатити 12 гривень.</p>	<p>Статті 40 – 46 захищають приватну власність, встановлюють розміри штрафів за крадіжки.</p>
<p>41. Якщо хто краде худобу у хліві чи в амбарі, то коли він один був, заплатити має 3 гривні і 30 кун, у випадку, коли їх буде багато, то стягнути з кожного по 3 гривні і 30 кун.</p>	<p>Статті 41 – 43 говорять про співучасників злочину і їх рівну відповідальність за злочин.</p>
<p>42. А хто краде худобу на полі, чи вівців, чи кіз, чи свиней, то сплачує 60 кун, а коли їх було багато, то всі по 60 кун.</p>	
<p>43. За крадіжку хліба з току або ями, скільки буде крадіїв, всі вони мають заплатити по 3 гривні і 30 кун.</p>	

<p>44. Якщо у когось пропали речі, а потім їх буде знайдено, то забрати власнику, а за використання їх стягнути з татя по півгривні за рік.</p>	<p>Покарання за порушення права власності.</p>
<p>45. У випадку, коли лиця не буде, а вкрадено було княжого коня, то стягнути з підозреного злочинця 3 гривні, а за коня іншого власника – 2 гривні, а за корову 40 кун, а за трирічку 30 кун, за телицю півгривні, за теля 5 кун, за свиню 5 кун, а за порося ногата, за вівцю 5 кун, за барана ногата, а за необ'їждженого жеребця гривня кун, за лоша 6 ногат: такі стягнення для смердів, які сплачують штраф князю.</p>	<p>Те ж.</p>
<p>46. Якщо крадіями будуть холопи княжі або боярські, або монастирські, то князь не може їх покарати рабством, бо вони не вільні люди, але їхні господарі платять істцю вдвічі за злочин.</p>	<p>З'ясуйте, на якій підставі за крадіжку холопа відповідає господар?</p>
<p>47. Якщо кредитор буде вимагати повернення боргу після умовленого терміну, а боржник буде заперечувати існування боргу, то кредитору достатньо представити свідків, які можуть присягнути; якщо боржник не віддавав борг багато років, то він ще має заплатити істцю винагороду за порушення права 3 гривні за кожен рік.</p>	<p>Статті 47 – 52 регулюють зобов'язальне право: купівлю-продаж, боргові зобов'язання, найм майна або на роботу, поклажу, опіку.</p>
<p>48. Якщо купець надасть іншому купцю гроші в борг чи під постачання товару, то при цьому не потрібні свідки, а при невіддачі боргу йому достатньо присягнути в правдивості своєї претензії.</p>	
<p>49. Якщо хтось залишить у іншої особи на зберігання товар, то при цьому свідок не потрібен; але коли власник товару стане вимагати більше, ніж поклав, то звинувачуваному достатньо присягнути і сказати: ти у мене стільки поклав; тому що він зробив добро господарю товару, зберігаючи його.</p>	<p>За давнім звичаєм позов визнавався справедливим, якщо наводилися ознаки правопорушення. Тому достатньо було присяги.</p>

<p>50. Якщо хтось дасть гроші в позику під відсотки, або мед чи жито з надбавкою, то це здійснювати при свідках, і як домовлялися, такі відсотки і надбавку й брати.</p>	
<p>51. Місячний відсоток як короткотерміновий брати за домовленістю; коли ж борг не буде виплачений протягом року, то повинен боржник платити 50 %, а місячний відсоток відкинути.</p>	
<p>52. Якщо позичені гроші не перевищують 3 гривні, то свідки не потрібні, а кредитору в разі їх неповернення, достатньо принести присягу; а якщо сума буде більшою, то сказати кредитору: «Ти прорахувався, що дав гроші без свідків».</p>	
<p>53. Після смерті Святополка Володимир Всеволодович скликав своїх дружинників у княжому селі Берестовім: тисяцьких Ратибора кийвського, Прокопія білгородського, Станіслава переяславського, а також Нажира, Мирослава, боярина чернігівського князя Олега Івана Чудиновича. І ухвалили обмежити лихву на позичені гроші 50 % на рік; якщо кредитор двічі взяв відсотки, то має право на повернення даної в борг суми, а якщо взяв з боржника відсотки тричі, то втратив право на позичені гроші. А хто бере 10 відсотків з гривні на рік, то його відкидати.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. З якими подіями зв'язане посідання Володимиром Всеволодичем кийвського княжого столу? 2. Поверніться до статей 47 – 52. Чиї інтереси вони захищають? 3. В чому значення цієї норми?
<p>54. Якщо купець, позичивши гроші, вирушить у дорогу за товаром, а його ладья потоне, або гроші чи товар згорить, то його не можна карати і в рабство продавати, нехай платить за втрачене від цього року, доки поверне, він не винен в тому нещасті, що трапилося з божої волі; якщо ж він товар проп'є або програє по дурості, то виплата за втрачений товар залежить від волі його власника або чекати, доки винуватець виплатить, або продати в рабство.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Чиї інтереси захищають статті 54 – 55? 2. Різниця при втраті чужих грошей або майна за обставин залежних від купця і незалежних. Але відшкодувати втрачене забор'язаний.

<p>55. Якщо хтось є боржником багатьох людей, а купець з іншого міста чи іноземець, і, не знаючи про те, дасть йому товар у борг, а він і йому не віддав борг вчасно; коли ж перші кредитори почнуть вимагати від нього сплати боргу, то повести його на торг і продати в рабство; а виручені гроші розподілити так: спочатку віддати борг приїжджому купцю, а місцеві поділяться тим, що залишиться; якщо ж він заборгував князю, то віддати перевагу сплаті цього боргу, а залишок поділити; якщо хтось вже з того боржника стягнув багато відсотків, то він не бере участі в поділі грошей, виручених за продаж боржника.</p>	<p>Право дозволяє неспроможного боржника продати і розплатитися з кредиторами вирученими грошми.</p>
<p>56. За втечу закупа від господаря він стає повним холопом; якщо ж він відкрито спробує відлучитися, щоб поскаржитися князю або суддям на порушення господарем умов договору і відпрацювання ним боргу, то його не можна перетворити в холопа, а по справедливості вирішити справу в суді.</p>	<p>Статті 56 – 62, 64 говорять про закупів, людей, які потрапили в боргову кабалу, відпрацьовуючи борг у господарстві кредитора. Зверніть увагу: вони обмежені в правах, але не втратили їх повністю, як повні холопи.</p>
<p>57. Якщо закуп, що працює на господаря, в полі погубить коня панського, беручи участь у ополченні, то за нього він не платить господарю; але якщо господар дав йому для роботи в полі плуг чи борону, то його не можна перетворити в холопа, а по справедливості вирішити справу в суді.</p>	
<p>58. Якщо вкрадуть худобу з хліва, то закуп не повинен те відшкодувати; але коли з його вини худоба буде втрачена в полі або тому, що він її не загнав у двір і не зачинив ворота, як йому велів господар, або використав її для своєї роботи і загубив її, то за те має заплатити.</p>	

<p>59. Якщо господар порушить право закупа тим, що введе незаконно оброк чи забере землю, засіяну закупом по договору, то все має повернути, а за злочин має заплатити йому 60 кун.</p>	
<p>60. Якщо ж візьме додатково зверх вже взятого, то все має повернути, а за порушення повинен заплатити 3 гривні штрафу.</p>	
<p>61. Якщо господар продасть свого повного холопа, то холоп звільняється від виплати боргу, а господар за свій злочин має заплатити 12 гривень штрафу.</p>	
<p>62. Якщо господар поб'є закупа за діло, то це не вважається провиною, а якщо поб'є, будучи п'яним, без провини, то за побиття закупа встановлюється такий же штраф, як за вільну людину.</p>	
<p>63. Якщо повний холоп вкраде чийогось коня, то збитки за це має відшкодувати його господар.</p>	<p>Статті 63, 65, 66 – про холопів, тобто, повністю безправних людей.</p>
<p>64. Якщо закуп вчинить крадіжку, то за нього відповідає його господар; і якщо тому злочину будуть свідки, то господар заплатить за коня і за все що взяв, а його перетворив в повного холопа; а коли господар не хоче за нього платити, то може його продати, сплатити вартість вкраденого коня, вола чи іншого чужого товару, а залишок забрати собі.</p>	
<p>65. Якщо холоп вдарить вільну людину і втече в хороми, а господар його не видасть, то цьому господарю заплатити за нього 12 гривень; а коли згодом побитий зустріне того, хто його вдарив, то мав би, як установив Ярослав, його вбити, але після смерті батька сини постановили карати так: або побити холопа розв'язаного, або взяти гривню кун за сором.</p>	<p>Зверніть увагу на посилання на часи Ярослава, коли за образу холопом вільної людини його можна було вбити.</p>

<p>66. А свідчити в суді холоп не може, проте коли не буде вільної людини для свідчення, то за необхідності можна послатися на боярського тиуна, а на інших не посилатися, а в незначних справах у суді можна прийняти показання закупа.</p>	<p>В період холопства людина втрачає свої права і стає невільником, який не може свідчити в суді.</p>
<p>67. А хто у кого висмикне бороду і будуть знаки цього та свідки, то 12 гривень штрафу; а коли ж свідків не буде, а тільки підозра, то штраф не платити.</p>	<p>Зверніть увагу на змішання в одній статті кримінального і процесуального права в ст. 67 і 68. Ця і наступна статті передбачають штраф за образу.</p>
<p>68. А за вибитий зуб, коли аж кров у роті буде, і знайдуться свідки, то 12 гривень штрафу, а постраждалому за вибитий зуб – гривня.</p>	
<p>69. Якщо хтось вкраде бобра, то має відшкодувати 12 гривень.</p>	<p>Ст. 69 – 73, 75 – 76 захищають феодальну власність.</p>
<p>70. Якщо будуть сліди порушення бобрової нори, або знаку межового, або помітні будуть інші знаки лову, або сітка, то верв, до якої приведуть сліди, повинна або знайти татя, або заплатити штраф.</p>	<p>Зверніть увагу на роль верві в процесуальному праві.</p>
<p>71. Якщо хтось знищить знаки чужої власності на борть, то платить 12 гривень.</p>	
<p>72. А хто знищить огорожу бортного лісу або польову межу чи дворову перегородить тином, то має заплатити 12 гривень.</p>	
<p>73. Якщо хтось зрубає дуба з межовим знаком, то заплатити 12 гривень.</p>	
<p>74. А це додаткові оплати князівським людям за виконані ними судові функції та збирання штрафів: при штрафі з винного</p>	<p>Ця стаття вклинюється у велику групу статей про злочини, покарання та</p>

<p>12 гривень заплатити отроку 2 гривні і 20 кун, судді їхати для огляду місця порушення права з отроком на двох конях, яким вівса давати вдосталь, а судовим урядовцям – дати вівцю або півтуші м'яса, або інших харчів, скільки вони можуть з'їсти; а писарю заплатити 10 кун та подорожного 5 кун і за хутро 2 ногати.</p>	<p>елементи судового процесу і встановлює розміри додаткової оплати князівським чиновникам за виконання ними судових функцій.</p>
<p>75. Якщо хтось зрубає бортне дерево, то 3 гривні штрафу та за саме дерево півгривні.</p>	
<p>76. Якщо хтось бджоли видере, то заплатити 3 гривні штрафу, а за мед, коли бджоли ще не підготовлені до зимівлі, 10 кун, а коли буде тільки мед, залишений бджолам на зиму, то 5 кун.</p>	
<p>77. Якщо крадія не спіймано на гарячому, то шукати його по сліду; якщо буде слід до села, чи до товару, а верв не зможе відвести від себе слід і повести його далі, то вона відшкодовує збитки і платить штраф; а слід гнати з чужими людьми і з свідками; якщо ж слід губиться на битому шляху, або на пустирі далеко від села, то відшкодовувати збитки і платити штраф нікому.</p>	<p>Мова йде про судове слідство у формі «гоніння слідом», відповідальність верві, на територію якої привів слід, якщо вона не знайде злочинця або не може відвести слід за межі своєї території.</p>
<p>78. Якщо смерд мучить смерда без княжого на те повеління, то платить 3 гривні штрафу, і за муку потерпілому гривня кун; а якщо смерд мучить огнищанина, то 12 гривень штрафу, а за муку гривня.</p>	<p>1. Зверніть увагу, що смерд – вільна людина. 2. Огнищанин – княжа посадова особа.</p>
<p>79. За вкраденого човна заплатити 60 кун штрафу, а човна повернути власнику, за морського човна 3 гривні штрафу, за набійний човен 2 гривні, за простий човен 20 кун, за струг гривня.</p>	<p>Статті 79 – 84 продовжують класифікацію злочинів та встановлення штрафів в залежності від тяжкості злочину.</p>
<p>80. Якщо хтось перерубає мотузку від силка для ловіння птиці, то має заплатити 3 гривні штрафу, а самому господарю гривня кун.</p>	

<p>81. Якщо хтось вкраде в чужому силку яструба чи сокола, то заплатити 3 гривні штрафу, а господарю гривня, а за голуба 9 кун, за курку 9 кун, за качку, гусака, лебедя і журавля – по 30 кун.</p>	
<p>82. А за крадіжку сіна і дров 9 кун штрафу, а господарю – залежно від кількості вкрадених возів, за кожен віз по ногаті.</p>	
<p>83. Якщо хтось підпалить збіжжя на току, то злодія віддати в рабство, а його майно конфіскувати, перед тим він має виплатити збитки господарю, а залишком розпоряджається князь. Так же чинити і з тим, хто підпалить двір.</p>	
<p>84. Хто зловмисне заріже чужого коня або іншу худобу, то 12 гривень штрафу, а збитки господарю виплатити.</p>	
<p>85. Всі ті судові процеси здійснювати за участю свідків із числа вільних людей; якщо ж свідком буде тільки холоп, то виступати в суді він сам не може; але, за бажанням позивача, він може його взяти, сказавши позваному: згідно з показаннями цього холопа я беру тебе на випробування залізом, але беру тебе я, а не холоп; якщо випробування вкаже на вину відповідача, то взяти з нього своє, а коли виявиться, що він не винен, то заплатити йому гривню за муку, бо істець повірив словам холопа.</p>	<p>Статті 85, 87 говорять про випробування підозреного у скоєнні злочину розпеченим залізом.</p> <p>Зверніть увагу, що свідками можуть бути тільки вільні люди.</p>
<p>86. А державне мито за випробування залізом становить 40 кун, а мечнику, який здійснює це випробування – 5 кун, а дітському півгривні; ось така плата за випробування залізом, хто що має отримати.</p>	<p>Плата судовим урядовцям.</p>
<p>87. Якщо істець піддасть когось випробуванню залізом за показаннями вільних людей, або тому, що на того впала підозра у</p>	

<p>злочині, яку неможливо перевірити, або свідки бачили його вночі біля місця злочину, а виявиться, що він не отримав опіків, то за муку істець йому не платить, а тільки платить державне мито (железне).</p>	
<p>88. Якщо хтось вб'є свою дружину, то судити так, як і за вбивство вільної людини; коли доведена буде його вина, то платити 20 гривень, тобто піввири.</p>	
<p>89. За вбивство холопа і рабині вира не сплачується; але коли хтось із них буде вбитий безвинно, то його господарю заплатити збитки, а князю 12 гривень штрафу.</p>	
<p>90. Якщо помре смерд, що не має синів, то його спадщина віддається на користь князя; якщо ж у нього залишилися незаміжні дочки, то дати частину спадщини їм на посаг, а заміжнім – нічого не давати із спадщини батька.</p>	<p>Починається серія правових норм про спадщину. Згадайте полеміку стосовно правового становища смердів.</p>
<p>91. Якщо ж помре боярин або дружинник, не залишивши по собі синів, то спадщина князю не йде, її заберуть дочки.</p>	<p>Порівняйте 91 і 90 статті. Чим пояснити різницю між ними?</p>
<p>92. Якщо хтось перед смертю розділить свою спадщину між дітьми, то так тому й бути, а якщо помре, не залишивши заповіту, то спадщину поділити між всіма дітьми порівну, при цьому має бути визначена частина спадщини на поминки померлого.</p>	<p>Звичаєве право не знало заповіту; спадкування за заповітом запозичене з візантійського права. Тут чітко розрізняється успадкування за законом і за заповітом.</p>
<p>93. Якщо дружина після смерті чоловіка залишається вдовою, то дати їй частину майна чоловіка, а що їй чоловік дав, тим вона і має користуватися, а спадщину чоловіка їй не давати.</p>	<p>Якщо вдова заміж вдруге не виходить, то має право на частину майна чоловіка, яке він визначив перед кончиною, але це не називається спадщиною.</p>

<p>94. Якщо після померлого залишаться діти від його першої дружини, то вони заберуть майно своєї матері, навіть коли він заповів все майно другій дружині, вони майно своєї матері візьмуть.</p>	<p>Отже, власність подружжя не була спільною.</p>
<p>95. Якщо після смерті батька в домі залишилася незаміжня дочка, то брати повинні виділити сестрі посаг, скільки зможуть, а спадщина їй не належить.</p>	<p>Брати зобов'язані забезпечити посаг сестрі, коли вона буде виходити заміж.</p>
<p>96. А це оплата будівничому міста: при закладці укріплення брати куну, а по закінченні – ногату; а жителі мають давати гроші, продукти, воду, м'ясо, рибу, 7 кун у тиждень, 7 хлібів, 7 мір пшона, 7 мір вівса для 4 коней; і брати йому той податок, доки не збудують укріплення, а солоду на весь час – 10 мір.</p>	<p>Статті 96, 97 вклинюються в серію статей про спадщину, що говорить про різне їх авторство.</p>
<p>97. А це оплата роботи мостівничого: за побудову мосту взяти по ногаті за кожні 10 ліктів довжини мосту; а за ремонт ветхого мосту від кожної полагожденної лаги по куні, а мостівничому і отроку їздити на роботу на двох конях, яким давати по 4 міри вівса на тиждень, а харчів для них стільки, скільки можуть з'їсти.</p>	
<p>98. А якщо у померлого будуть позашлюбні діти від рабині, то їм спадщини не давати, але вони отримують свободу разом з матір'ю.</p>	<p>В дохристиянський період звичай не робив суттєвої різниці між дітьми, народженими у шлюбі і дітьми від наложниць.</p> <p>Подумайте, що було важливішим: частина батькового майна чи свобода.</p>
<p>99. Якщо у померлого залишаються малі діти, нездатні самі про себе потурбуватися, а їхня мати вийде вдруге заміж, то сироти передаються під опіку найближчим родичам, а передати їх треба при свідках, разом з</p>	<p>Опікуна призначала громада і тільки тоді, коли мати дітей вдруге виходила заміж.</p> <p>В літописах згадуються</p>

<p>рухомим і нерухомим майном, доки не досягнуть повноліття; а що опікун наживе, віддаючи товар під відсотки або пускаючи його в торговий обіг, те йому взяти собі, істинну спадщину повернути дітям, а прибуток собі, тому що годував їх і опікувався ними; а народжені від челяді діти або приплід худоби передати дітям; а за пропаще внаслідок недбалості опікуна виплатити дітям; якщо ж опікуном дітей стане вітчим, то діяти як вище описано.</p>	<p>випадки, коли батько перед смертю сам призначав опікуна своїм дітям.</p>
<p>100. А двір померлого батька завжди без поділу залишається меншому синові.</p>	
<p>101. Якщо дружина спочатку вирішить залишитися вдовою після смерті чоловіка, а розтринькавши майно, піде заміж, то всю вартість спадщини мусить виплатити дітям.</p>	<p>Захист прав сиріт.</p>
<p>102. Якщо вдова хоче жити в одному дворі з дітьми, а діти того не хочуть, то у всьому виконувати її волю, а дітям не давати в тому волі. А жити їй у своєму домі з тієї частини майна, що їй дав покійний чоловік.</p>	<p>Врегулювання відносин між матір'ю і дітьми.</p>
<p>103. А майно матері діти успадковують за її заповітом, кому віддасть, тому й володіти, на всіх розділить, так тому й бути, а коли помре без заповіту, то її майно взяти тому з дітей, хто опікувався нею до смерті.</p>	<p>Підтвердження того, що майно подружжя було спільним (див. ст. 94). Згадайте: батькове майно за законом розподіляється між синами порівну.</p>
<p>104. Якщо жінка мала дітей від двох чоловіків, то вони успадковують майно кожен свого батька.</p>	<p>Те ж.</p>
<p>105. Якщо вітчим втратив щось із майна своїх пасинків, то після його смерті рідний син повинен їм відшкодувати втрачене, коли будуть свідки тому, що батько розтратив; а він володіє тією частиною батьківського спадку, яка залишиться.</p>	<p>Зобов'язання виплат втраченого переходить до спадкоємців.</p>

<p>106. А мати має право залишити своє майно тому із синів, хто був до неї добрішим, незалежно від того, першим чи другим її чоловіком був їх батько, якщо всі її сини будуть невдячні, то може віддати своє майно дочці, яка догодувала її до смерті.</p>	<p>Порівняйте зі ст. 103.</p>
<p>107. А це норми судового мита від того, хто програв справу у суді: від вири 9 кун, урядовцю (метельнику), що збирає і веде облік вир і мит 9 векш, зі справи про бортну землю тридцять кун (а урядовцю 12 векш, а від справ про орну землю так же, а за повернення челядина 9 кун, а митнику 9 векш); а від вирішення всіх інших справ, хто виграє, платить 4 куни, а урядовцю 6 векш.</p>	<p>В 1 гривні – 150 векш. Норми судових мит з того, хто програв процес.</p>
<p>108. Якщо брати будуть судитися княжим судом у справі про батькову спадщину, то дитський за розділ майна отримує оплату в 1 гривню кун.</p>	<p>Оплата судовому урядовцю за розділ майна між спадкоємцями.</p>
<p>109. А це норми сплати судового збору за принесення на суді присяги (роти): у справах про вбивство 30 кун, про бортну землю 30 кун без трьох, так же й про орну землю, про звільнення з холопство 9 кун.</p>	
<p>110. Повне холопство може наступити в трьох випадках: якщо хтось купить людину при свідках, бодай і за півгривні, та заплатить ногату митного збору при холопі; а друге холопство наступає при одруженні на рабині без попереднього договору, а якщо одружиться за договором, то як буде обумовлено, на тому й стояти; а третє холопство наступає через тіунство, або через ключництво без договору, а як буде попередній договір, то на тому стояти.</p>	<p>Статті 110 – 121 стосуються холопів. Вони характеризують шляхи втрати людиною особистої свободи і перетворення її на повного холопа (невільника). Найм без ряду (договору) – втрата свободи.</p>

<p>111. Людина, яка відпрацьовує взяті в борг гроші чи хліб, не є холопом; якщо він відпрацює встановлений термін, то повернути йому свободу.</p>	<p>Увага: холоп має можливість стати вільним.</p>
<p>112. Якщо холоп втече, а господар оголосить про те, хто чувши і знаючи, що він холоп. переховував його і давав йому харчі, то має заплатити господарю за холопа 5 гривень, а за рабиню 6 гривень.</p>	
<p>113. Якщо хтось спіймає збіглого чужого холопа і повідомить його господарю, то за те йому заплатити гривню, а коли він не зможе затримати холопа, то має заплатити власнику 4 гривні, а 5-а йому за те, що спіймав і повідомив господарю; а якщо це буде рабиня, то заплатити 5 гривень, а 6-а йому за те, що спіймав.</p>	
<p>114. Якщо хтось сам знайде свого холопа в якомусь місці, а посадник не знав його, то він (посадник) повинен дати на допомогу власнику отрока, щоб його спіймати, за що той отримує 10 кун, а господарю за затримання не платити нічого; якщо ж, переслідуючи втікача, не зможе його схопити, то це для нього самого втрата, ніхто йому не заплатить, як і він не буде нікому платити за його затримання.</p>	
<p>115. Якщо хтось по незнанню (про його втечу від господаря) побачить, розмовлятиме з ним або ж триматиме його у себе, а він і від нього піде, то переховувачу достатнього присягнути, що він не знав про втечу того холопа, аби не платити штраф.</p>	
<p>116. Якщо холоп обманом візьме у когось гроші в борг, то господар може або викупити його, або попроситися з ним. Якщо ж кредитор знав про його холопство, то він повинен холопа віддати господарю, в за своїми грошима пожалкувати.</p>	

<p>117. Якщо господар пошле холопа торгувати, а той заборгує і буде затриманий, то господар обов'язково повинен був роздати його борги і так повернути свого холопа.</p>	
<p>118. Якщо хтось купить чужого холопа, не знаючи про те, то власнику свого холопа забрати, а покупцю віддати його гроші, коли той присягне, що не знав, що купує невільника; (а якщо він про те знав, то не віддавати йому гроші).</p>	
<p>119. Якщо холоп, будучи в бігах, придбає якийсь товар, то його господар має заплатити борг потерпілому, а холопа і товар забрати.</p>	
<p>120. Якщо холоп, втікаючи від господаря, візьме у сусіда (вкраде) якісь речі, то за все заплатить господар по вартості речей.</p>	
<p>121. Якщо холоп що-небудь вкраде у когось, то господар може його викупити, або видати його потерпілому разом із співучасниками крадіжки, а дружина і діти в тому не винні; але якщо вони разом із злодієм крали і переховували крадене або інші вільні люди були співучасниками крадіжки і переховували крадені речі, то віддати у рабство.</p>	

**Судебник
короля польського і великого князя Литовського Казимира,
даний Литві 29 лютого 1468 р.**

Великий князь литовський і водночас король польський Казимир у 1447 р. видав Привілей, згідно з яким, по-перше, великі землевласники ВКЛ дістали право збирати на свою користь державний податок (серебщину), котрий до того йшов на утримання війська, по-друге, одержали право вотчинного суду над залежними селянами.

Судебник Казимира 1468 р. був спричинений необхідністю врегулювання відносин між приватними і державними судами ВКЛ, компетенція яких не була розмежована. Судебник присвячений, головним чином, карному праву, говорячи про охорону власності від крадіжок, про порушення меж тощо. Хоча в ньому є і статті, що стосуються компетенції судів. Найважливіше зауважити, що у Судебнику старі українські правові поняття замінюються на нові, зокрема, визнається смертна кара, чого не знала «Руська Правда».

Текст	Примітка
<p>Казимир, божою милістю король польський, великий князь литовський і руський, князь пруський і жемайтійський та інших, оголошуємо цим нашим листом, хто на нього подивиться або про нього почує, що ми з князями та панами-радою нашого Великого князівства Литовського і з усім посполством обміркувавши, постановили так:</p> <p>1. Якщо приведуть татя з лицем, то коли буде спроможним сплатити вартість вкраденого, нехай сплатить; якщо ж у нього долі статків не буде [для сплати], а його дружина й дорослі діти знали [про крадіжку], то їх віддати у рабство, а самого на шибеницю; якщо ж у нього будуть діти малі, до семи років, то на них не падає покарання.</p> <p>2. Якщо ж злодій не має чим заплатити і в дворі не буде знайдено краденої речі, щоб повернути істцю, у якого вона була вкрадена, то йому половину заплатити за розшук злодія; злодія ж повісити.</p>	<p>Зверніть увагу на титулатуру князів.</p> <p>Хто такі пани-рада?</p> <p>На кого поширюється покарання за крадіжку?</p> <p>З якого віку наступала кримінальна відповідальність за злочин?</p> <p>Поміркуйте: крадену річ не знайдено у підозреного, тоді на підставі чого його покарали смертю</p>

3. А у кого буде вкрадено, то що судді присудять: тоді спочатку заплатити істцю, а потім господар злодія того штраф платить.

4. Коли ж віддадуть дружину або дітей злодія в рабство, як судді присудять, то вони згодом зможуть викупитися, або ж їхній господар захоче їх викупити, то вони мають на це право. А якщо в долі того татя є хатні речі, то він ними може відшкодувати збитки, а коли немає чим заплатити, то дружиною і дітьми платити, як вище написано.

5. Коли б злодій у когось щось вкрав і його спіймано на місці злочину, в дім він не приніс [крадене], дружина і діти вкраденим не користувалися, то злодій відповідає сам, покарання не поширюється на дружину, дітей і їх дім.

6. А коли злодій вийшов з дому, щось вкрав і загубив його або з'їв, то заплатить своїми власними речами, а на дружину, дітей і речі дружини покарання не поширюється.

7. Якщо чийсь підданий впаде у злочинство, а господар знав про те або був з ним заодно і те буде доказане, то він має бути покараний так, як і сам злодій.

8. Якщо хтось буде переховувати в своєму домі волоцюгу таємно, не оголосивши про те сусідам, а в цей час щось у когось пропаде, і про те будуть докази, що волоцюгу переховував, тоді дати йому термін один, другий і третій, аби він того волоцюгу представив на суд, або довів, що той не винен; якщо ж на останній термін не знайде підозреного, то має сам заплатити, а тоді далі шукати того волоцюгу, знайшовши – притягти до суду, хоч потерпілому вже і заплачено.

9. А коли б наш підданий скоїв проступок проти людини князівського, панського чи боярського стану в повіті

В чому проявляється тут «відголосок» давніх часів?

Згадайте, що таке «поток і пограбування»?

Тут господар розглядається тільки як власник злодія чи він є співучасником злочину?

Про якого «нашого підданого» йдеться?

нашого намісництва чи тіунства, тоді наміснику чи тіуну потурбуватися про забезпечення права нашій людині, а коли він захоче судитися загальним судом, то пустити його на такий суд, визначивши термін суду.

10. А якщо звинувачення [у злочині] впаде на нашу людину за позовом людей князівського чи боярського стану, то суд і правосуддя над ними дати право здійснювати намісниками або тіунам.

11. Якщо буде позов підданого князівського, чи панського, чи боярського до іншого підданого ж князівського чи панського чи боярського, тоді позовнику звернутися до свого господаря; якщо ж суд власника не розсудить справу, тоді йти на спільний суд великокнязівських і панських урядників, визначивши термін суду і вчинивши по справедливості. А коли хто буде проти рішення такого суду, тоді звернутися через дітського (молодшого судового урядовця – Авт.) до великого князя, а коли він буде відсутній у Великому князівстві Литовському, то до наших воєвод.

12. Якщо спіймають злодія, то що йому присудять, так його і покарати за вчинений злочин. А коли крадія потерпілому видадуть, а той не хоче його карати рабством, а хоче взяти викуп, то дозволити поневолити його, якщо буде доказ злочину; апеляцію ж подавати до нас з панамі радою Великого князівства Литовського, а ми розсудимо, чого злодій заслуговує за свій злочин. А поблажки злодію не допускати.

13. А хто вкраде більше ніж на півкопи або корову, того повісити.

14. А хто вперше вкраде, до того не крав, тоді за першу крадіжку покарати його штрафом; а якщо він крав хатні речі вартістю на суму менше ніж півкопи, то він повинен

Чиї права захищають статті 9, 10, 11?

Копа = 60 грошей

Від чого залежить міра покарання?

відшкодувати хатніми ж речами, а коли більше вкрав, то хоч і вперше, його треба повісити.

15. А хто хоч і вперше вкраде, але це буде конокрадство, і конокрада спіймають з краденим конем, то його повісити.

16. А якщо крадія (тата) знайдуть при розслідуванні і доб'ються його зізнання у злочині тортурами, а навколишні жителі знають, що він і раніше крав, то й без речового доказу його повісити.

17. Коли на когось виведе слідство і не буде речового доказу, а він вперше вкрав і навколишні жителі не чули раніше про його злочинство і нікому він нічого не платив за вкрадене, тоді він повинен відшкодувати істцю збитки і заплатити штраф, а смертю його не карати.

18. Коли крадій погодиться на випробування тортурами, а він знає зілля (траву, що допомагає переносити біль – Авт.) і при випробуванні опіки (знаки) будуть незначні, але навколишні люди знають, що він і раніше крав або випробовувався тортурами, тоді хоч і не буде достатньо знаків його злочину, його треба повісити.

19. А коли чийсь слуги вкрадуть щось у когось, то як вище написано, за яку крадіжку як карати: коли вперше, то не вішати його, а взяти відшкодування бондою (майном слуги – Авт.); а не буде бонди, то його господар повинен виплатити потерпілому вартість вкраденого, а слуг покарати побиттям; а коли слуга буде красти і після цього і крадене буде коштувати більше ніж півкопи, тоді його повісити.

20. Коли хтось подасть позов на когось стосовно земельної власності, тоді для виїзду на місце закликати комісара від суду для справедливого вирішення справи; а справи

Чому конокрадство каралося більш жорстоко?

Хто вів розслідування?

Як називається ця судова процедура?

Чому «знання зілля» тягне за собою найвищу міру покарання крадія?

Чому справи про порубку дерев і напади на чужі землі комісар не міг розглядати?

про порубку дерев і наїзди (напади на чужі землі – Авт.) не розглядати.

21. А якщо комусь зроблені поруби або наїзд на його володіння, то постраждали має скаржитися нам; навіть коли нас не буде у Великому князівстві Литовському, тоді скаржитися нашим панам-радї; а воєводам нашим відправити помічника, аби неодмінно з'ясував і розглянув на місці нанесену шкоду, а злочинця заарештувати і тримати до нашого щасливого повернення, бо він порушив земське право. Ми ж, зібравшись разом з панами-радою нашою Великого князівства Литовського, розглянемо справу і визначимо покарання злочинців.

22. А коли б два чоловіки судилися (у земельних справах), то повинні покликати двох верхових і суддів: вони призначають термін суду, не пізніше ніж через чотири тижні; за цей час обидві сторони підготуються до суду, а судді і верхові повинні поїхати на спірне місце. А хто з тих сутяжників не з'явиться на розгляд справи на місці, то без суду програє, за виключенням випадків, коли не зміг з'явитися через хворобу або державну службу.

23. А коли хтось знайде коня або клячу, що заблукали, або якісь інші речі знайде, тоді повинен зробити заклич на людному місці: якщо протягом трьох днів не знайдеться власник, то віддати те на урядовий двір за традицією, і отримати винагороду; а коли утаїть, захоче залишити собі в користування, і на те будуть докази, то він перетворюється на злодія.

24. А хто буде зманювати до себе вільних людей або челядь невольну і спіймають його з краденим, тоді його повісити; а якщо на крадія вийдуть внаслідок розшуку, то поступати, як вище у цьому законі написано.

Чому у цій ситуації треба було чекати «щасливого повернення» князя?

Чим пояснюється тяжкість покарання за цей злочин?

<p>25. А також, де які мости ремонтували за дядька нашого князя Вітовта і за великого князя Сигізмунда, то і нині щоб кожен свій міст ремонтував належно, невідкладно, цього ж літа. А на чийй дільниці трапиться шкода, кінь пораниться чи ногу поламає, то винний має відшкодувати збитки. А коли хтось цього літа на своїй дільниці не відремонтує міст, то він є порушником права, який повинен заплатити штраф 10 рублів.</p> <p>По тому, як у цьому нашому листі написано, здійснювати суд, а права не порушувати.</p>	<p>Чим була викликана необхідність цієї статті в Судебнику?</p>
--	---

**Устава на волоки 1 квітня 1557 р.
(Витяги)**

Документ відображає завершальний етап формування у Великому князівстві Литовському шляхетського стану, а розпочався цей процес наприкінці XV ст. Одним із найважливіших заходів по «виводу шляхетства» була земельна реформа 1557 р., проведена згідно з «Уставою на волоки». Ця реформа називалася «волочна поміра». Вся великокнязівська (державна) земля перемірювалася, розбивалася на однакові ділянки (волоки), гірші з яких віддавалися у користування селянам, а краші відводилися під фільварки – багатогалузеві хутірські господарства, що ґрунтувалися на панщинній праці і були зв’язані з ринком. Устава на волоки регулювала поземельні відносини і охороняла приватну власність, визначала обов’язки урядовців та повинності різних категорій населення. Найважливіші ж положення цього законодавчого акту: 1) створення фільварків в інтересах новосформованого шляхетського стану; 2) введення дводенної панщини на тиждень з однієї волоки для селян.

Текст	Примітка
<p>Артикул 7. Про вйтів. В селах вйтам дається по одній волоці; а коли захоче і другу взяти, то має заплатити грошову ренту й виконувати інші повинності з свого наділу. А служба їх така: за урядовим розпорядженням виганяти людей на роботу і стежити за виплатою ренти; наших підданих, замість дітського, доставляти на суд; під час виконання підданими робіт замість пристава за ними наглядати; їздити з людьми свого</p>	<p>Розгляньте посадові функції вйта та плату йому за виконання своїх обов’язків?</p>

війтівства до Вільни для доставки вівса і сіна; а людей своїх посилати і їм доручати розглядати справи про порушення меж на землях оброблюваних і необроблюваних і кожного року ревізувати непорушність пограничних укріплень і межових знаків між нашими підданими [власниками земель – Авт.], відновлювати їх в разі порушення, караючи винних грошовим штрафом у розмірі 1 копи грошей; а якщо побачить порушення пограничних чи межових знаків, то має доповісти урядові під загрозою штрафу.

А суд війту здійснювати у всіх справах у торгові дні, окрім справ важких карних: в таких випадках війт повинен передати справу про порушення права на суд; а коли позваний не з'явиться на суд, то такого своєвільника повинен доставити децький за розпорядженням війта, а за це має отримати оплату по грошу за милю в обидва боки. А війту бути на суді і допомагати підданам добитися справедливості...

А уряду війта за всяку провину судити, не забираючи одразу війтівства, а спільно з ревізором провести розслідування і, якщо провина буде з'ясована, то скинути його з війтівства і призначити іншого чоловіка тієї ж волості, з доброю репутацією, на якого вкаже громада...

А відкупів війту не брати з підданих за роботу, а якщо взяв, то має про те сказати ревізору, під загрозою штрафу розміром 1 копи грошей. А якщо війт комусь віддасть необроблювану волоку землі і утаїть це перед урядом, має бути покараний, як злодій, смертною карою.

Артикул 16. Встановлюємо роботу тягловим людям з кожної волоки по два дні на тиждень, а також чотири толоки на рік, що буде наказано, а за це вони увільняються від роботи на Різдво, М'ясопуст і Великдень.

Який суд розглядав важкі карні справи?

Хто такий «децький»?

Зверніть увагу на роль громади в призначенні війта.

Наскільки адекватним є покарання за посадові злочини?

Зверніть увагу на цю статтю, яка впроваджує кріпосне право.

Що означає «толока»?

Артикул 20. Робота підданим повідомляється вйтом за тиждень, коли і з яким реманентом мають вийти на роботу; а якщо якийсь чоловік не вийде на роботу вперше, то заплатить гріш штрафу, а за другий день барана, а коли й третій раз виявить непокірність або через пиятику не вийде на роботу, то його на лавці різками побити, а прогуляні дні змусити відпрацювати. А про те, коли хтось з підданих не може вийти на роботу через поважну причину, то повинен через сусіда або лавника повідомити уряду, а уряд, врахувавши ступінь важливості причини не повинен такого ніяк карати, але він має відпрацювати в інший час; ніхто від роботи не повинен відкуповуватися.

Артикул 22. А ставати підданим до роботи, коли зійде сонце, а закінчувати роботи, коли сонце заходить. А відпочинку тим, хто з худобою працює, перед обідом година, в полудень година і надвечір година; а котрі пішо працюють, тим відпочинку в ті ж час, але по півгодини. А хто через свою непокірність вчасно не вийде на роботу, то наступного дня повинен додатково ті години відпрацювати.

Артикул 23. Фільварки хочемо мати скрізь, а особливо при замках і дворах наших, крім ґрунтів поганих і неродючих, які повинні прості люди заселяти; а на кожному полі залишити по 1 волоці на уряд; а доглядачі наші самі мають обробляти надану їм на уряд землю, за яку вони не платять податку...

Артикул 41. Убогий підданий під час голоду, засіявши озимий хліб перш ніж іти кудись на заробітки повинен про те повідомити урядові в присутності вйта, заявивши про свою бідність і необхідність йти на заробітки: у такого підданого житло й засіяне поле не забирати до літа; а коли до дня святого Яна не повернеться, то втратить

Хто такий «лавник»?

З'ясуйте, що собою являли фільварки?

Про чиї фільварки йдеться в артикулі?

Яку ситуацію врегульовує даний артикул?

засівок, який урядом буде відданий іншому. А коли хто втече, не повідомивши уряднику при вїтові, то його земля разом з житлом передається іншому, а втікача уряді і вїт повинні шукати, а коли знайдуть і [новий господар] не захоче видати, то слід звертатися до суду. Якщо ж сам підданий, що відпросився на заробітки, повернеться вже після вказаного терміну, або втікач буде повернений через суд чи сам повернеться, то таких поселяти на порожніх волоках. А якщо він втік через кривду від урядника чи вїта, а потім повернувся назад, то ревізор повинен розслідувати і вирішити повернути йому хату і засіяне поле чи ні.

Артикул 42. Підданому вільно продати свою нерухомість в присутності уряду, вїта і лавників, а хто купив, якщо спроможний платити податки, може взяти додатково волоку, а урядникові за дозвіл дати не більше 2 грошей, і гріш записного в реєстр...

Артикул 51. Старості, державцю і тіунові належить карати злочинців згідно з Статутом, аби ніяка вина не залишилася без покарання; а маєтності злочинця на уряд не забирати, залишаючи їх жінці і дітям; а якщо у злочинця не буде сім'ї, то іншій людині віддати. Так же і плати за померлого і втікача протягом року не брати, але на тій маєтності й на тому наділі інших підданих поселяти, щоб не множилися пустоші.

Артикул 57. Хочемо щоб у пушах наших лісники нікому не дозволяли рубати дерево на будівництво житла чи інших своїх потреб, під загрозою покарання; проте, лежаче дерево можуть давати, але не кому іншому, а тільки підданим, які для своїх потреб на своїх волоках не мають лісу.

Яка проблема стояла перед землевласниками?

Який висновок можна зробити з цієї статті?

Про кого чи про що турбується законодавець?

Чим можна пояснити необхідність цієї статті?

Перший Литовський Статут 1529 р. (Витяги)

І Литовський Статут (далі: ЛС) відображає процес утвердження шляхти у ВКЛ як окремого суспільного стану. Цей процес розпочався ще наприкінці XV ст. У 1522 р. великий князь литовський (і одночасно король польський) Сигізмунд на сеймі проголосив необхідність кодифікувати право ВКЛ, що завершилося затвердженням підготовленого кодексу прав на сеймі 29 вересня 1529 р. І ЛС складається з 13 розділів 264 артикулів, що містять у собі норми різних галузей права – державного, адміністративного, кримінального, цивільного, родинного тощо. Фактично ЛС призупиняв дію норми, яка в XIV ст. була основою мирного включення українських земель до ВКЛ («Ми старовини не порушуємо, а новизни не вводимо»), а в наступний період визначала силу місцевих традицій. Тепер звичаї відіграють допоміжну роль, хоча ще й значну. І ЛС розширював права шляхти як зверхнього стану суспільства ВКЛ (але ще не вищого за магнатів).

Текст	Примітка
<p style="text-align: center;">Розділ І</p> <p>9. <i>Всі у Великому князівстві Литовському повинні судитися одним правом.</i> Також повеліємо і устанавляємо на вічні часи, щоб усі піддані наші, як вбогі, так і багаті, якого б роду і стану вони не були, одним правом мають судитися.</p> <p style="text-align: center;">Розділ ІІІ</p> <p>1. <i>Господар обіцяє панства його милості Великого князівства Литовського і панів ради ні в чому не утискати.</i> Коли Господь Бог захоче і допустить наше правління й іншим королівствам, тоді панства нашого Великого князівства Литовського і рад наших не применшувати, але будемо оберігати, як славної пам'яті наш батько діяв за щасливого свого князювання.</p>	<p>Чим була викликана необхідність введення загальнозобов'язуючого права?</p> <p>1. Яке місце у структурі влади займали пани-рада?</p> <p>2. Що означало в ВКЛ поняття «магнатська диктатура»?</p>
<p>4. <i>Старі уряди мають бути збережені згідно з давнім звичаєм.</i> Також постановляємо колись дані писані права землям Великого князівства Литовського і старі уряди воєводства Віленського і воєводства Трокського та інших воєводств каштелянів і канцлерів і всі інші уряди ніяким чином не</p>	<p>1. Згадайте, в яких випадках видавалися земські грамоти?</p> <p>2. Хто такі дітські?</p>

<p>применшуємо; кожен у своєму повіті повинен управляти і судити і вирішувати і дитських своїх відправляти [для розгляду порушення права на місці – Авт.] і здійснювати свої урядові функції згідно з давнім звичаєм, лише судити мають тим писаним правом.</p>	
<p>7. <i>Вольності княжатам і паненятам, шляхті і міщанам господар, його милість, обіцяє зберігати в непорушності.</i> Обіцяємо своєю господарською персоною, що всю шляхту, княжат і панів хоруговних і всіх бояр, посполитих і міщан і їх людей (слуг) зберігаємо при свободах і вільностях, даних нашими предками і нами також.</p>	<p>1. Хто такі пани хоруговні? 2. Що означають ці «вільності», про які говориться у даному артикулі?</p>
<p>10. <i>Простих людей над шляхтою не повинні підвищувати.</i> Не-шляхту над шляхтою не повинні підвищувати, навпроти, всю шляхту зберігати у повазі.</p>	<p>Чому шляхту треба було «оберігати»?</p>
<p>11. <i>Про вивід шляхетства.</i> Також постановляємо, що коли б хто кого образив, тим, що той не був шляхтичем, то той, хто добивається шляхетства, повинен представити двох свідків, які знали його батька й матір, а ті мають присягнути. А якщо його рід обірвався, а він місцевий житель, тоді бояри, околична шляхта, які його знають, що він є шляхтичем, повинні засвідчити і присягнути, що він з роду шляхтич. А якщо це іноземець, прибулий звідкись чоловік, тоді він повинен їхати в свою землю, звідки він родом, стати там перед урядом і довести своє шляхетство, а звідти надати від уряду лист з печаткою про виведене ним шляхетство. А якщо там, звідки він родом, іде війна, тоді має представити двох шляхтичів, які також із тих країв, звідки він сам; і вони мають присягнути, що він з роду шляхтич, і в такий спосіб доведе своє шляхетство.</p>	<p>З'ясуйте, коли починається «вивід» шляхетства як стану ВКЛ?</p>

<p>12. <i>Якщо хто когось образить, сказавши, що той народжений не в шлюбi.</i> Також постановляємо, що коли б хто кому став дорікати: ти злого ложа син, але не пред'явив доказів, тоді наказуємо, що такий наклепник має предстати перед судом і вибачитися, говорячи такі слова: що я на тебе набрехав, що ти народжений не в шлюбi, я брехав, мов пес. Але, за звичаєм, бенкартом вважається той, якого батько зрікся і вигнав, стверджуючи, що він не його син, або у заповіті записав, що він не дає йому спадщини, або батько його жив з невінчаною дружиною; тоді такий вважається незаконнонародженим, і ніякі інші доводи не можуть те підтверджувати; однак, при мачусі й батько не може позбавити його спадщини і називати бенкартом, коли при матері його (рідній) визнавав його сином.</p>	<p>Бенкарт – незаконнонароджений.</p>
<p>14. <i>Про побиття шляхтича ким-небудь.</i> Якщо побив шляхтич шляхтича, тоді за звичаєм має заплатити штраф 12 рублів грошей. А якщо простолюдин або міщанин шляхтича поб'є, підніме на нього руку і нанесе йому поранення, а той звернувся до суду, тоді злочинцю відрубати руку, так же, коли це міщанин; а якщо міщанин є членом магістрату, то йому не відрубувати руку, а покарати його штрафом у розмірі 12 рублів грошей.</p>	<p>Зверніть увагу на нерівність покарання за однаковий злочин людей різного стану.</p>

Другий Литовський Статут 1566 р. (Витяги)

Внаслідок впливу шляхетської Польщі вже у 30-х роках XVI ст. до I ЛС на сеймах стали вносити поправки. Була створена у 1551 р. кодифікаційна комісія, яка працювала мляво. Актуалізованим це питання стало тільки у зв'язку з наближенням реальної унії ВКЛ з Польщею (що й трапилося у 1569 р.). На Більському сеймі 1564 р. пани-рада ВКЛ змушені були відмовитися від своїх судових функцій, що поклало початок проведенню судової реформи, унормованої II Литовським статутом. Він був затверджений сеймом у 1566 р. II ЛС поділявся на 14 розділів і 367 артикулів. Найбільші зміни і доповнення були внесені в розділи, присвячені структурі і компетенції судів та судовому процесу.

II Литовський Статут ще називають Волинським, оскільки найбільшу роль у його створенні відіграла волинська шляхта.

II ЛС у ВКЛ було закріплено існування шляхетських судів – земських, городських і підкоморських, хоч з'явилися вони під впливом Польщі дещо раніше.

Текст	Примітка
<p style="text-align: center;">Розділ III</p> <p>Артикул 15. <i>Людей простих над шляхтою не підвищувати.</i> Також простих людей над шляхтою не підвищувати, на гідності їх перекладати і урядів наших простим людям не повинні ми давати, а шляхті кожному рицарю тутешнього панства нашого Великого князівства Литовського родичу ми, господар, з ласки нашої господарської за їх службу нам, господарю, обіцяємо згідно з їхніми гідностями уряди надавати і в службах наших оберігати, як наших вірних підданих.</p> <p>Артикул 39. <i>Ми господар, обіцяємо однаково справедливість всім чинити, а пересуду ми і пани-рада наші не будемо мати.</i> Обіцяємо також з ласки, доброти і милості нашої господарської до наших підданих, всьому рицарству Великого князівства Литовського, з нашим сумлінням, що ми, господар, і пани-рада наші маємо кожному стану всім однаково чинити справедливість без волокити, а за розгляд по справедливості нічого не маємо брати; так же і пани-рада</p>	<p>Згадайте, коли почався процес виокремлення шляхти як суспільного стану?</p> <p>З точки зору права і судової ієрархії, що зафіксував даний артикул?</p>

<p>наша, ми не повинні діяти на користь однієї сторони, а маємо кожному розсудити по справедливості, так же й пани-рада наші, під присягою даною, мають чинити справедливість. А що стосується шляхетської честі, то ніхто з панів-ради, ні суд замковий (городський), ні суд земський повітовий не повинні судити, тільки ми самі, господар, за порадою панів-ради наших Великого князівства Литовського судити маємо вищенаписаним звичаєм, адже, що здавна і тепер в цьому статуті суду замковому належить, те суд замковий і повинен судити.</p>	
<p>Розділ XIV</p> <p>Артикул 6. <i>Про гоніння слідом при крадіжці.</i> Коли у когось були вкрадені коні, воли, інша худоба і речі домашні, а той потерпілий вирішив вести слід [для розшуку вкраденого і злодія], і, зібравши людей добрих та навколишніх сусідів, згідно з давнім звичаєм йшов по сліду, а той слід привів би до якогось села або в чийсь дім, тоді повинен послати до того села або до дому, куди слід завів, людей добрих, сторонніх і віри гідних, щоб із села свого і з дому, куди слід привів, або з землеволодіння свого слід вивели. Таке село або в чий дім слід привів, повинні той слід з тієї копи (громади) взяти і з села або з дому і з землі своєї того села слід вивести аж до іншої межі, куди той слід піде. А коли те село, до якого слід привів, від себе слід не відведе, або слід худоба затоптала, в такому разі та громада (копа), від якої слід не відведено або затоптано, повинна звернутися до замкового уряду і закликати в'озного, і той возний з людьми сторонніми від громади мають визначити нанесену шкоду, а пошкодований тричі присягне, тоді громада того села повинна відшкодувати втрачене, а сама продовжити шукати винного...</p>	<p>Порівняйте зміст цього артикулу з відповідними статтями Руської Правди. Який висновок можна зробити стосовно ролі громади (верві) в кримінальному процесі?</p>

Третій Литовський Статут 1588 р. (Витяги)

Третій Литовський Статут («Новий») був затверджений королем Речі Посполитої у 1588 р. Головне завдання – привести законодавство ВКЛ у відповідність з польським правом. В ньому виписані права і привілеї шляхти, остаточно закріпачувалися селяни. Над Статутом працювали визначні правники. Його норми використовувалися не лише в Речі Посполитій, але й вплинули на розвиток права ряду європейських держав та Московської держави (Соборне Уложення 1649 р.). III ЛС складався із 14 розділів і 488 артикулів.

Текст	Примітка
<p style="text-align: center;">РОЗДІЛ XII.</p> <p>Артикул 11. <i>Вільна людина за будь-який злочин не може бути позбавлена волі. Також ухвалюємо, що вільна людина за будь-який злочин не може бути віддана в вічну неволю, а коли сума боргу велика, то має її відробляти, а скидка кожного року рубель, а з жінки копа грошей. Але одяг і харчі повинен забезпечувати той, кому відданий злочинець. А коли з тієї суми він не може відпрацювати до смерті, а в нього є діти, що підросли і придатні до роботи, тоді й вони мають відпрацювати заборговану суму, але не більше семи років, після чого повинні бути відпущені, як про те вище написано, а закупаю таким же звичаєм грошову суму відробляти, бо вони самі себе запродали.</i></p> <p>Артикул 12. <i>Про спадкоємного кріпосного.</i> Коли якийсь спадкоємець, будь-то боярин панцерний, путний або тягловий чоловік – кріпак від народження чи куплений, або інакше набутий, покинув свого пана і відійшов недалеко, миль за п'ять чи шість від дому поселився, а не по найму працюючи там мешкав, а його пан, знаючи його, не шукав його і земську давність – десять років про те мовчав, тоді про нього знав і двадцять років його не шукав, то має вічно про те мовчати. А коли той пан про свого кріпака, що мешкав далеко, не знав, а той волоків хоч і через</p>	<p>Про яких «вільних людей» іде мова – всіх чи тільки шляхтичів?</p> <p>Згадайте, хто такі «закупи»?</p> <p>Які явища в розвитку суспільних відносин відображає даний артикул?</p>

двадцять років ближче до свого пана поселився, то шляхтичу вільно судитися за свого кріпака, аби тільки земське право не було порушено; а що стосується челяді дворової кріпосної, яка від своїх панів утікала, то ні місце їх поселення, ні згадана давність не є перешкодою для відшукання їх і повернення згідно з правом панам як їх самих, так і їхніх дітей.

Артикул 14. Про підданих кріпаків, челядь дворову кріпосну, куплену або полишену, так же і про слуг посадових осіб і людей прийшлих, які втекли від своїх панів.

Ухвалюємо, якщо б якийсь чоловік непохожий спадковий материнській власності або куплений, або подарований, і як який-небудь придбаний або челядин дворовий спадковий – куплений або полонений чоловічої чи жіночої статі, втікши від свого пана, до іншого прийшов, а той пан, до кого той збіглий зайшов урядові місцевому не повідомив про те і збіглих посполитих не повернув згідно з законом, то позваний повинен буде сам, або через свого уповноваженого, стати перед судом у визначений термін разом з усіма збіглими [яких він прийняв]. А істець, коли позваний або його вповноважений стане перед судом, ставши в суді явно, доведе, що той збіглий челядин, чи скільки їх там буде, є його власністю, тоді позваний повинен буде йому того чоловіка чи челядь з їх дружинами і дітьми і з усім їхнім майном повернути і сплатити за службу у нього штраф за кожний тиждень від кожного з чоловіків і жінок по шість грошей, а штраф той починати рахувати від часу подання позову...

Артикул 23. Коли б слуги за наказом пана злодія або якого злочинця пана свого відмовилися переслідувати і затримувати. Іноді так трапляється, що слуги за наказом

Люди «непохожі» – кріпосні селяни, зобов'язані виконувати панщину на землевласника і позбавлені права переходу.

Простежте порядок судових дій у справах про втечі, а також купівлю-продаж кріпаків.

своїх панів не захочуть панських злочинців ловити, посилаючись на те, що самі пани їх не намагалися спіймати, або що не годиться їм ката переслідувати. В чому злим людям не тільки послаблення чинять, але й допомагають їм оборонятися, що їх не могли спіймати. Тому постановляємо, що коли якийсь слуга за наказом свого пана зловити злочинців не захоче, то такий повинен в замку свого шляхтича шість тижнів сидіти, а якщо це слуга шляхтича, то пану вільно карати його за своїм розсудом...

Чим пояснити неоднакову міру покарання?

«Березневі статті» («Статті Богдана Хмельницького») 1654 р.

Перш ніж розпочати аналіз договірних статей 1654 р., треба з'ясувати ряд важливих питань як-от: а) розглянути дискусію про оригінальність тексту договору (чому жоден з двох оригіналів не зберігся; чи можна вважати достовірними численні, ніким не підписані і не завірені «копії»; коли обидві сторони робили спроби знайти оригінали); б) згадати основні події Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. з перемогами і поразками повстанців; в) простежити, як Б. Хмельницький шукав союзників у боротьбі з потужним противником і в зв'язку з цим визначити та сформулювати його мету підписання угоди 1654 р.; г) яку мету переслідувала інша договірна сторона?

А вже після вивчення тексту договору треба з'ясувати, чи він відповідав прагненням гетьмана і завданням, які повинна була вирішити Національно-визвольна війна. А завершується вивчення теми практичного заняття спробою визначити, що з юридичної точки зору означали «Березневі статті» у варіанті, який до нас дійшов.

Вивчаючи матеріал до теми, рекомендуємо звернути увагу на такі обставини. Перший лист гетьмана до московського царя був написаний 8 (18) червня 1648 р. (на піку перемог повстанців) з проханням надати військову допомогу. В Речі Посполитій у той час було безкоролів'я і гетьман пропонував цареві виставити свою кандидатуру як претендента на королівський трон (закони Речі Посполитої дозволяли іноземцям бути в ній королями), адже це могло полегшити становище православних у цій країні. Тим більше, що тоді гетьман ще не ставив своїм завданням створити незалежну козацьку державу.

П'ять з половиною років Б. Хмельницький чекав від царя допомоги. З'ясуйте, чому було так? Гетьман шукав союзників (з історії згадайте про його дипломатичну діяльність в роки війни), особливо після поразки під Берестечком (1651) і перемоги під Батогом (1652), коли перед ним і його соратниками стояла проблема: припинити подальшу боротьбу, не маючи більше сил для перемоги, чи взяти собі сильного союзника-покровителя, поступившись деякими елементами своєї незалежності. Такими були турецький султан і московський цар. Треба знайти аргументи зробленого гетьманом вибору.

Потім детальніше зупиніться на розгляді подій у Переяславі напередодні в день та після Переяславської ради 8 (18) січня на переговорах? Зверніть увагу, що на Переяславській раді ніяких документів не було підписано, було лише формально отримано згоду присутніх на ній людей піти під протекцію царя. Адже договір як юридичний акт з'явився лише в березні. У зв'язку з цим визначне, наскільки «законною» була акція приведення до присяги частини жителів України (а хто не присягав?).

Насамкінець, розгляньте питання, як складався проект договору, хто очолив українське посольство, яким був порядок допрацювання тексту в Москві. Чи ідентичні за суттю поняття «Березневі статті» 1654 р. і українсько-російський договір 1654 р.

Текст	Примітка
<p>Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Росії самодержавцю і багатьох держав государеві й володарю піддані його царської величності Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького і весь світ християнський руський, аби його царська величність пожалував їх тим, про що битимуть чолом посланці їхні, а вони його царській величності служитимуть повік в усьому, а що на яку статтю царська величність звелів, те написано під статтями.</p>	<p>1. Слід звернути увагу на титулатуру царя в договорі, що дає початок союзу двох держав.</p> <p>2. З'ясуйте, чи відображено у преамбулі, по суті, міждержавної угоди, інтерес української сторони.</p> <p>3. Порівняйте зміст преамбули з 1-ю статтею поданого послами проекту.</p>
<p>1. Щоб у містах урядники обиралися з людей того гідних, вони повинні будуть підданими царської величності управляти, і всілякі доходи по правді віддавати до казни. Бо коли б Воєвода царської величності, приїхавши, почав би їхні права порушувати, то те було б їм прикро; а коли місцеві їх люди будуть урядувати, то вони будуть управляти згідно з місцевими правами.</p> <p>Стосовно цієї статті царська величність пожалував – велів бути за їх проханням. В містах мають урядувати війти, бурмистри, райці, лавники; доходи різні грошові і хлібні збирати на царську величність і віддавати до його государевої казни тим людям, яких пришле царська величність. І ті прислані для того збору люди мають доглядати за зборщиками, аби робили по правді.</p>	<p>1. У проекті з 23-х статей про міста йдеться у пункті 4. Чому у даному тексті він став першим? Адже в козацькій державі вся влада належала козацькій старшині та шляхті.</p> <p>2. Чи всіх міст стосується ця стаття?</p> <p>3. В чому можна побачити різницю у сплаті містом податку в державну казну попереднього періоду і згідно з цією статтею?</p> <p>4. Виходячи з юридичного статусу міста, до якої казни мав іти сплачений ним державний податок?</p>
<p>2. Писареві військовому з милості царської величності щоб давано 1000 золотих польських, на канцеляристів, на військових суддів по 300 золотих польських, на писаря суддівського по 100 золотих, на хорунжого сотенного по 30 золотих, на бунчужного гетьманського 50 золотих.</p>	<p>Порівняйте зміст зі статтями 8, 10, 11 проекту. Чому у міждержавному договорі визначається розмір платні окремим посадовим особам? Зверніться до тексту Зборівського договору</p>

<p>Царська величність пожалував, велів бути за їхнім проханням; а давати ті гроші з тамошніх доходів.</p>	<p>1649 р. Що у цих двох договорах є спільне і чим це можна пояснити?</p> <p>Яку принципову новацію у відносини між договірними сторонами вносила фраза «давати ті гроші з тамошніх доходів»?</p>
<p>3. На писаря і на суддів військових, на двох, і на кожного полковника, осавулів військових і полкових дати по млину на утримання, бо вони несуть великі видатки.</p> <p>Царська величність пожалував, велів бути за їхнім проханням.</p>	<p>Порівняйте зміст цієї статті з пунктами 9-м та частково 10-м проекту.</p>
<p>4. На утримання військової армати, на пушкарів і всю обслугу армати щоб царська величність пожалував вчинити свою царську милість як взимку, так і під час походу; також на обозного 400 золотих, а на хорунжого арматного 50 золотих.</p> <p>Царська величність пожалував, велів давати з тамішніх доходів.</p>	<p>Порівняйте зі ст. 12 проекту. Про яку «армату» йдеться? У чиєму підпорядкуванні вона знаходилася? (Треба звернутися до функцій генеральних старшин, щоб відповісти на ці питання).</p>
<p>5. Послів, які здавна приходять із чужих країв з добрими намірами, щоб гетьману і Війську Запорозькому вільно приймати, а тільки коли б що було противне царській величності, то повинні вони про те повідомити йому.</p> <p>До цієї статті Царська величність звелів послів з добрими справами приймати і відправляти, а з якою метою приходили і з чим відпущені були, про те вірно негайно сповіщати царську величність; а тих послів і посланників, які прибуватимуть у справах, противних царській величності, затримувати у Війську і писати про них негайно до царської величності, і без указу царської величності не відпускати їх назад. А з турецьким султаном і з польським королем не мати зносин.</p>	<p>Порівняйте цю статтю зі статтею 14-ю проекту. Визначте різницю між ними.</p>

<p>6. Про київського Митрополита послам дано усний наказ. А в промовах послы били чолом, щоб царська величність велів дати свою государеву жалувану грамоту на його маєтності.</p> <p>Царська величність пожалував Митрополитові і всім людям духовного чину їх маєтності, котрими вони нині володіють, велів дати їм свою государеву жалувану грамоту.</p>	<p>Порівняйте зміст цієї статті зі статтею 18 проекту. В чому різниця між ними? Чому взагалі про митрополита потрібна була окрема стаття?</p>
<p>7. Аби царська величність звелів своє військо без затримки послати під Смоленськ, щоб неприятель не встигнув підготуватися і з'єднатися з іншими, а тепер його військо виснажене, і щоб не вірили його лукавству, коли б він почав що вимишляти.</p> <p>Царська величність вирішив на неприятеля свого на польського короля йти сам, а бояр і воєвод відправити, коли просохне [земля] і для коней буде паша.</p>	<p>Порівняйте цю статтю зі статтею 19 проекту. Чи є між ними смислова відмінність?</p>
<p>8. Аби найманого війська тут, на польським пограниччі, для безпеки було з 3000 або скільки з волі царської величності буде, хоч би і більше.</p> <p>Царської величності ратні люди завжди на рубежі для охорони України були і надалі будуть стояти.</p>	<p>Порівняйте дану статтю зі статтею 20 проекту. В чому співпадали інтереси сторін?</p>
<p>9. Завжди був такий звичай, що Війську Запорозькому платню давали; б'ють чолом і тепер царській величності, щоб на полковників по 100 єфимків, на осавулів полкових по 200 золотих, на осавулів військових по 400 золотих, на сотників по 100 золотих, на козаків по 30 золотих польських давати.</p> <p>[Під цією статтею міститься розлоге пояснення від імені царя, чому він довго не відгукувався на прохання гетьмана Хмельницького надати військову допомогу, але чинив дипломатичний тиск на польський уряд, аби той «замирився» з козаками. – Авт.]</p>	<p>Порівняйте цю статтю зі статтею 21 проекту. В проекті резолюція царя починається словом «Отговаривать...» На підставі резолюцій в обох текстах зробіть висновок про роботу над документом у Москві.</p>

<p>...А тепер для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська, сам великий государь наш іде на неприятелів християнських і бояр своїх і воєвод своїх посилає з великим військом, і на той ратний стрій за государевим наказом роздані великі гроші.</p> <p>І нині їм, послам, бачачи таку його царської величності милість до них і оборону, говорити про плату Війську Запорозького не годиться. А коли був у гетьмана у Богдана Хмельницького государевий ближній боярин і намісник тверський Василь Васильович Бутурлін з товаришами, гетьман у розмовах з ним про кількість Війська Запорозького говорив, щоб скласти реєстр 60 тисяч, а коли й більше того числа, то государю в тому збитку не буде, тому що вони плати у государя просити не будуть. Про те відомо й Самійлу і Павлу та іншим людям, які у той час були при гетьмані. А які прибутки в містах і містечках Малої Росії, про те царській величності невідомо, і великий государ наш, його царська величність посилає дворян для опису прибутків, а коли ті дворяни всілякі прибутки опишуть і обрахують, тоді після розгляду указ буде про плату Війську Запорозькому. А нині царська величність, жалуючи гетьмана і все Військо Запорозьке, хоче дати гетьману і всьому Війську Запорозькому плату, за давніми звичаями предків своїх, великих государів, царів і великих князів, золотими.</p>	<p>Нашо треба було в резолюції розлого пояснювати причини тривалого ненадання військової допомоги повстанцям?</p> <p>Наскільки важливим для московської сторони було питання про козацький реєстр? Чому?</p> <p>На підставі резолюції з'ясуйте: це була згода платити козакам жалування чи відмова?</p>
<p>10. Коли станеться напад Кримської орди, тоді треба від Астрахані і Казані на них наступати, також і донським козакам треба бути наготові; а доки вона ще в братстві, то до часу її не зачіпати.</p> <p>Царська величність указав і повеління на Дон до козаків послано: доки кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено, але коли кримці нападуть, то царська величність накаже на них іти походом.</p>	<p>Порівняйте цю статтю зі статтею 22 проекту. Зверніть увагу, що українська сторона включила цей пункт, аби не відштовхнути кримського хана, добитися його нейтралітету. Цей пункт і наступники Хмельницького включали у договірні статті. Чому?</p>

11. Кодак, місто на кордоні з Кримом, в якому гетьман завжди по 400 охоронців тримає і харч усякий їм дає, – аби й тепер царська величність пожалував харчами і порохом для гармат; також і тим, які за порогами Коша стережуть, аби царська величність проявив свою ласку, оскільки його не можна залишити без сторожових козаків.

Щодо цієї статті буде милостивий указ царської величності, коли з'ясується, скільки і якого припасу туди посилося і скільки прибутків буде зібрано на царську величність.

А щодо написаного у вашім листі: коли великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, велить дати свої государські грамоти на ваші вільності, тоді ж ви між собою розбір зробите, хто буде козак, а хто мужик. А число б Війська Запорозького було 60 000. І великий государ так звелів, щоб тому числу реєстрових козаків бути завжди. Тож коли ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, аби наказав скоріше скласти реєстр козаків і той реєстр з власноручним підписом негайно надіслав його царській величності.

Порівняйте цю статтю зі статтею 23 проекту.

Згадайте, коли, ким, і з якою метою була побудована фортеця Кодак? Яку роль вона виконувала в козацькій державі?

Чому про Кодак також містилася окрема стаття у всіх наступних договірних статтях?

2. Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 р.)

З ласки божої ми, великий государ [повний титул – Авт.] ударовуємо наших, царської величності, підданих гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького, і писаря Івана Виговського, і суддів військових, і полковників, і осавулів, і сотників, і все Запорозьке військо. З божої милості учинилося в нинішнім 162-м¹ році під нашою високою государевою рукою, що він, Богдан Хмельницький, і все Військо Запорозьке присягли на вічне підданство нам²; великому государеві і нашим государевим дітям та спадкоємцям. А в березні місяці він, Богдан Хмельницький, і все Військо Запорозьке прислали до нас, великого государя, до нашої царської величності, своїх посланців – суддю військового Самійла Богданова та полковника

¹ 7162 р. від Сотворіння світу, тобто, у 1654 р. від Різдва Христового.

² Згадайте, як було організовано присягу. Чи всі люди присягали?

перяяславського Павла Тетерю. Гетьман писав у листі своєму до нас, великого государя, нашої царської величності, і посланці його били чолом нам, великому государеві, щоб його, гетьмана Богдана Хмельницького, з усім Військом Запорозьким ударувати велінням: підтвердити їх права та вольності військові, які здавна були при великих князях руських і при королях польських, зокрема те, щоб самі судилися і мали свої вольності в добрах і судах³ і щоб у ті їхні військові суди ніхто не втручався, і щоб судилися вони своїми старшими..., і щоб їхніх давніх прав, наданих людям духовного і мирського чину від великих руських князів⁴ і від польських королів, і щоб видати на ті їхні права нашу, государеву, жалувану грамоту за нашою, государевою, печаткою, і щоб залишити реєстрового війська Запорозького шістьдесят тисяч, і щоб було те число завжди повне.

А коли так станеться, що з волі божої трапиться гетьманові смерть, то щоб нам, великому государеві, дозволити Війську Запорозькому за стародавнім звичаєм обирати гетьмана поміж себе самостійно, а кого оберуть, про те повідомити нам, великому государеві; а той новообраний гетьман аби вчинив присягу на підданство і вірність нам, великому государеві, а при кому, на те ми, великий государ, укажемо⁵.

Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, як і козацьких удів та їхніх дітей, не веліли віднімати, а бути їм при них по-давньому⁶.

А коли трапиться, що з порубіжних держав будуть приходити до Війська Запорозького, до гетьмана Богдана Хмельницького послі з добрими намірами, то ми, великий государ, дозволяємо гетьманові приймати і відпускати тих послів. А з яких держав і в якій справі ті послі були прислані і з чим були відпущені, про те все велимо гетьманові негайно писати до нас, великого государя. А коли якісь послі будуть від когось прислані з ворожим щодо нас, великого государя, наміром, то наказуємо тих послів у війську затримувати і негайно писати про них до нас, великого государя, і без нашого, царської величності, указу їх не відпускати. З турецьким султаном і польським королем без нашого, царської величності, указу зволяємо у зносин не входити⁷.

І з ласки нашої підданам нашим, гетьманові Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому, бути під нашою високою рукою за своїм давнім правом і привілеями, і за всіма вище писаними статтями. Служити нам, великому государеві, і синові нашому царевичу князю Олексію Олексійовичу і спадкоємцям нашим щиро, всякого добра бажати і на наших неприятелів, куди

³ В якій статті проекту про це йде мова? Чому це вилучено власне в «договірних статтях»?

⁴ Про яких князів йде мова? З'ясуйте ступінь достовірності цієї фрази.

⁵ Чому стаття про вільні вибори гетьмана з проекту не внесена до остаточної редакції договірних статей? Чи виконувалося це положення грамоти в дійсності?

⁶ Якому пункту проекту відповідає це положення?

⁷ Порівняйте текст цього абзацу зі статтею 5 «Договірних статей». Яка була необхідність про це другий раз говорити?

їм буде наш государський наказ, ходити і воювати, і у всім бути в нашій государевій волі навіки.

Ось про ці статті ті вищейменовані посланці Самійло й Павло били чолом нам, великому государеві, нашій царській величності, від імені гетьмана Війська Запорозького і всього Війська Запорозького і подали статті нашим, царської величності, ближнім боярам – бояринові і намісникові, казанському князеві Олексію Микитовичу Трубецькому, боярину й намісникові тверському Василю Васильовичу Бутурліну, окольничому й намісникові каширському Петру Петровичу Головіну і думному дякові Алмазу Іванову. І ми, великий государ, милостиво вислухали ті статті, і на котру статтю яка наша воля, то веліли підписати під тими статтями, і ті статті за нашим, царської величності, указом веліли віддати посланцям Самійлу й Павлу. Ми хочемо тримати його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все Військо Запорозьке в нашому, царської величності, милостивім ударуванні та нагляді, і вам кажемо, аби були певні нашої государевої милості.

Дана ця жалувана грамота нашої царської величності за нашою державною печаткою в нашому столичному місті Москві року від Сотворіння світу 7162, березня місяця 27 дня.

З божої ласки великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Великої і Малої Росії самодержець⁸.

3. Царська жалувана грамота українській шляхті на збереження її прав і вольностей, 27 березня 1654 р. (витяг)

Нинішнього 162 року, коли гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке і вся Мала Русь піддалися під нашу царську руку і склали присягу нам і нашим дітям і спадкоємцям, і в березні місяці прислали своїх посланників Самійла Богдановича і Павла Тетерю, щоб ми його, гетьмана, і все Військо Запорозьке пожалували: шляхті благочестивої віри, що знаходиться в Малій Росії і присягу нам склала, щоб ми дозволили їй бути при своїх шляхетських вольностях, правах і привілеях⁹, тобто, старших з-поміж себе вибирати собі на уряди судові, маєтностями своїми володіти вільно, як було раніше за королів польських, і суди земські і гродзькі здійснювати урядникам, яких вони з-поміж себе виберуть.

То ми на прохання підданого нашого, Богдана Хмельницького, і всього Війська Запорозького тій шляхті, що проживає в нашій батьківщині – Малій Росії, веліли бути під нашою царською високою рукою на давніх правах і привілеях, котрі були їм надані польськими королями. Вольностей їх шляхетських ні в чому порушити не дозволимо. Обирати їм старших з-поміж себе на уряди судові, земські, гродзькі, маєтностями своїми володіти і своїм

⁸ Як між собою узгоджуються поняття «права і вольності» Запорозького війська і «Малої Росії самодержець»?

⁹ Якій статті проекту відповідає цей текст? Чим пояснити прохання гетьмана із старшиною (ст. 17) надати окремо жалувані грамоти Війську Запорозькому і шляхті?

правом судитися ми їм дозволяємо. Повинні ці мешканці нашої батьківщини, Малої Росії, – шляхта – жити під нашою високою рукою за своїми давніми правами і привілеями, в вольностях шляхетських вільно і без будь-якої неволі, так і у цій нашій жалуваній грамоті написано, служити і всякого добра бажати нам, сину нашому Олексієві і спадкоємцям нашим, на наших неприятелів, куди буде від нас наказано ходити і битися з ними і нашій волі в усьому бути слухняними...

Усна оповідь колишнього запорожця Микити Коржа (Витяги)

Спогади колишнього запорожця Микити Леонтієвича Коржа були записані Катеринославським архієпископом Гавриїлом Розановим наприкінці 20-х - на початку 30-х років XIX ст., а видані в Одесі у 1842 р. Спогади записані і видані змішаною російською і розмовною українською мовою. З часу їх першої публікації до цих спогадів звертаються всі дослідники історії Запорозької Січі останніх часів її існування. Для дослідження права, судівництва та судового процесу на Січі ця пам'ятка має виняткове значення з огляду на майже повну відсутність актових джерел, оскільки на Січі не було писаних норм права і розгляд судових справ не протоколювався. В судовому процесі велике значення надавалося обрядам.

Права запорозькі й закони

Текст	Примітка
<p>...Права й закони, за якими вони вирішували та судили позовні справи, були такі: в усіх запорозьких землях, по значних селах і містах існували паланки – різновид повітів або земських судів, де правували троє обранців, яких називали суддями, або панами: полковник, осавул та писар; їм на підмогу від Січі призначалися троє підпанків з козаків. І всі ці особи через три роки переобиралися, а їхні місця посідали інші – такий порядок був заведений по всіх паланках.</p> <p>Тож коли траплялися позовні справи, приміром казати, якщо двоє козаків між собою посперечаються чи поб'ються, або один іншому по сусідству шкоду зробить, тобто, своєю худобою витолочить хліб чи сіно, чи то іншої образи завдасть, і самі не</p>	<p>З історії згадайте, яким був адміністративно-територіальний поділ Запорозької Січі?</p> <p>Як називався найнижчий суд? Він був колегіальним чи одноосібним?</p> <p>А де і ким обиралися ці судді?</p>

можуть помиритися, то обидва, *потерпілий і кривдник*, купивши на базарі по паляниці, йдуть позиватися в свою паланку і, поклавши паляницю на сирно (стіл), кланяються низенько суддям обидва разом, стають біля порога і кажуть: «Кланяємося, панове, хлібом і сіллю». Судді починають їх розпитувати: «Яке ваше діло, панове-молодці?» Тоді скривджений першим відповідає: «От, панове, яке наше діло, – показує на свого товариша, – оцей мене скривдив, от стільки шкоди мені зробив своєю худобою і не згоден мені заплатити, що належить за випасене сіно (чи на витолочений хліб)». Тоді судді запитують у другого, кривдника: «Ну, братчику, говори ти, чи то правда, про що зобиджений товариш твій на тебе скаржиться?» На те скривджений відповідає: «Що ж, панове, то все правда, нашкодив я своєму сусідові і не відмовляюся, але не можу задовольнити його, бо він зайве від мене вимагає і шкоди не зазнав стільки». Тоді вже паланка посилає підпанків й інших верхових козаків для огляду завданої шкоди. Через кілька годин вони повертаються в паланку і пояснюють всю правду істинно, чого та шкода варта. Після цього судді звертаються до кривдника і кажуть йому: «Ну що, братчику, ти згоден заплатити за збитки своєму сусідові чи ні?» Кривдник знову кланяється суддям: «Та що ж, панове, зайве він від мене вимагає, я не згоден йому стільки платити, у волі вашій».

Насамкінець, судді довго його умовляють і наводять докази, що образа будь кому неприємна, і радять помиритися й не обтяжувати вищого начальства. *Якщо сутяжники захочуть помиритися, то паланка їхню справу вирішує сама й задовольнивши вимоги потерпілого відпускає їх по домівках.* Якщо ж кривдник упреться й не мириться тут, то паланка відсилає обох до

Як називалися сторони в судовому процесі?

Зверніть увагу на обрядову складову судового процесу, якої не можна було порушувати.

Наскільки об'єктивним було встановлення розміру нанесеної шкоди.

Скільки часу забрав судовий процес у паланковому суді?

Січі. Тоді сутяжники, вклонившись разом суддям, йдуть геть зі словами: «Прощавайте, панове!» А судді їм кажуть: «Ідіть з Богом!»

Прибувши до Січі, сутяжники з'ясовують: «А до чийого куреня спершу підемо?» Тоді істець каже: «Ходімо, брате, до нашого куреня». – «Ну, добре, ходімо до вашого куреня». Зайшовши в курінь, обидва стають перед отаманом і кажуть: «Здоров був, батьку!» – «Здорові були, пани-молодці! – відповідає отаман. – Сідайте!» – «Та ні, батьку, ніколи сідати, ми діло до тебе маємо». – «Ну кажіть, яке ваше діло?» – каже отаман. Тоді позовник, скаржачись йому, пояснює всю свою кривду й справу, по черзі як було і як вони судилися в паланці. Потім отаман, вислухавши всю їхню справу, запитує позваного: «Якого ти, братчику, куреня?» І коли той скаже, що він такого-то куреня, назве, як той прозивається, то отаман гукне хлопцям: «А підіть, такого-то куреня отамана запросіть до мене». І коли той отаман прийде і скаже першому: «Чого ви, брате, мене кликали?» То перший відповість йому: «Чи це вашого куреня козак?» Прибулий отаман, звертаючись до позваного, питає: «Так ти, братчику, нашого куреня?» – «Так, батьку, вашого куреня», – одказує, вклонившись козак.

Потім перший отаман переповідає цьому другому отаманові всю справу й пригоди з сутяжниками й говорить так: «Ну що, брате, будемо робити з цими козаками?» А прибулий отаман запитує козаків: «Так вас, братчики, й паланка судила?» – «Судила, батьку», – і кланяються йому разом. Обидва отамани починають умовляти сутяжників: «Помиріться, братці, і вдовольніть тут же один одного, аби не обтяжувати далі вищого начальства». Тоді кривдник, знову вклонившись отаманам, говорить так: «Так

Як називалася друга судова інстанція?

Скільки куренів було на Січі? Назвіть обидва значення терміну курінь.

Яке місце в структурі управління і суду займав курінний отаман?

Чи були на Січі розмежовані адміністративна і судова влади?

що ж, батьки, коли він зайве вимагає від мене». Зрештою отамани, бачачи таку впертість, запитують його востаннє: «Так ти, братчику, не згоден його вдовольнити?» – «Ні, батьки, у волі вашій, не згоден», – і вклоняється їм обом низько. «Ну, тепер же, братці, ходімо всі четверо до судді – що скаже ще суддя». – «Добре, – відповідають козаки отаманам, – почекайте, батьки, ми підемо на базар та купимо паляниці».

І от усі четверо приходять до військового судді. В курінь першими ступають отамани, кланяються і, назвавши суддю по імені, говорять: «Здорові були, пане добродію». А суддя відповідає: «Здорові будьте й ви, панове отамани, прошу сідати». Після чого сутяжники також кланяються судді й кладуть паляниці на сирно, примовляючи: «Вклоняємося вам, добродію, хлібом та сіллю». – «Спасибі, спасибі, пани-молодці, за хліб і за сіль, – відповідає суддя й запитує отаманів: – Що це у вас за козаки і яке діло мають?» Тоді перший отаман починає переповідати всю справу позовника й пригоду, по черзі за козаків, як було спочатку і як їх судила паланка. Тепер суддя, звернувшись до кривдника, запитує: «То як же ти, братчику, вирішив із цим козаком», – і показує на позовника, – коли вас вже судила паланка, отамани і я присуджую вимоги позовника задовольнити, а ти вперто не погоджуєшся, хоча з усіх боків винен». Довго ще вмовляє його, наводить йому правильні й законні докази для примирення, але кривдника це не переконує – затято стає на одному й повторює те, що й іншим нижчим чинам і отаманам: «Так що ж, добродію, коли він лишне вимагає, я на те не згоден!» – «Так ти не згоден, братчику?» – «Не згоден, добродію». – «Ну, тепер же ви, панове отамани, ідіть з ними до кошового, там вже буде їм останній суд і ухвала».

Отамани, вставши зі своїх місць, кланяються судді разом із козаками і кажуть:

Який козак міг бути обраний військовим суддею?

А що собою представляли ці докази?

Зверніть увагу на часте вживання термінів «брат», «братчик». Чому?

«Прощавайте, добродію». – «Ідіть з Богом, – каже суддя, а до козаків промовляє – Забирайте, братці, з собою і свій хліб із сирна». – «Та ні, добродію, ми собі купимо на базарі». – «Забирайте, забирайте», – гнівно повторює суддя. – І не гайте (часу) отаманів, бо в них не тільки ваше діло!»

Зрештою, козаки, взявши свої паляниці, приходять з отаманами до кошового в курінь. Усі четверо кланяються йому. «Здорові були, вельможний пане», – кажуть. А кошовий відповідає: «Здорові, здорові, пани отамани, прошу сідати». Козаки-сутяжники, стоячи біля дверей при порозі, теж кланяються кошовому низенько і кладуть паляниці на сирно: «Уклін вам, вельможний пане, хлібом і сіллю». – «Дякую, панове-молодці, за хліб і за сіль, – відповідає вельможний і запитує отаманів: що це у вас, панове-отамани, за козаки?»

Отамани починають переказувати кошовому всю справу й пригоду їхню від початку й до кінця, а козаки стоять біля порога. Вислухавши справу, кошовий звертається до кривдника: «Ну як же ти, братчику, гадаєш вирішити з цим козаком? – показує на позовника. – Вас судила паланка, судили отамани, військовий суддя, а потім справа дійшла й до мене. Вислухавши все, я визнав, що паланка розсудила справу вашу правильно, це я стверджую і визнаю тебе в усьому винним. Так тепер ти вже мені скажеш, чи згоден ти потерпілому відшкодувати». – «Ні, вельможний пане, вимагає зайве, і я не згоден на те». Врешті-решт кошовий каже гучно, суворо і гнівно: «Так ти, братчику, не згоден?» – «Так, вельможний пане, не згоден, у волі вашій», – і кланяється йому низько. «Ну, добре, якщо ти не згоден...» Отамани стають з місць, бачачи кошового в гніві, вклоняються йому разом із

Це яка за рахунком судова інстанція?

козаками – всі четверо разом і, прощаючись за звичаєм із кошовим, виходять з куреня; козаки-сутяжники, теж вклонившись кажуть вельможному: «Прощавайте, вельможний пане!» – «Прощавайте, пани-молодці, і нас не забувайте», – каже насамкінець кошовий і виходить слідом за ними з куреня.

А коли вийдуть усі на подвір'я, то кошовий гукне сторожі: «Сторо́жо, кийв!» Вартові біжать і несуть кий оберемками. А вельможний каже: «Ну лягай, братчику, ось ми тебе провчимо, як по правді жити й панів шанувати». – «Помилуйте, вельможний пане», – заволає винний не своїм голосом. – «Ні, братчику, нема вже помилування, якщо ти такий упертий. Козаки! На руки і на ноги сідайте, каптан йому на плечі закидайте! Сторожо, бийте його, сучого сина, добре киями, щоб знав, почім ківш лиха!» І коли кий почнуть між собою розмовляти з того і з іншого боку, то винний козак тоді вже мовчить та прислухається до того, що скажуть. Коли винуватця добряче почастують, тобто 50 чи 100 кийв дадуть, то кошовий знов гукне: «Годі!» – і сторожа, піднявши кий на свої плечі, стоять, мов солдати з рушницями на чатах, а козаки винного ще тримають, сидячи на руках і ногах, чекаючи останнього рішення. Тоді кошовий звертається до винного: «Послухай, братчику, як паланка вирішила і скільки потерпілий вимагає – заплати неодмінно, зараз заплати, перед моїми очима». Винний, лежачи, відповідає: «Чую, вельможний пане, чую, і готовий все виконати, що накажете». – «А що оце тебе побили, то зноси здоровий, щоб ти не дуже мудрував і не опирався, – веде своєї кошовий, – може, тобі, братчику, ще додати кийв?» На те винуватець зі сльозами заволає: «О, помилуйте, помилуйте, вельможний пане! Мені вистачить і цього довіку. Не буду опиратися й шануватиму

Чи справедливим є таке завершення судового процесу з впертим відповідачем?

панство». Нарешті, коли вельможний вгамується, тобто перестане сердитися і скаже козакам і сторожі своїй, що здійснювала езекуцію: «Ну годі, вставайте і козака на волю відпускайте, а киї подалі ховайте».

Отак і вирішується доля винного, приймається ухвала без усякого судочинства на папері. Якщо винний має при собі гроші, він тут же платить позивачу, скільки належить; якщо ж не має, то кошовий звертається до отамана куреня винного, який присутній при судочинстві: «Ну, пане отамане, принеси зараз гроші із свого куреня й задовольни істця, а з цим (козаком) опісля вчини, як хочеш, маєш право стягнути з нього (ці гроші)».

Ось які у нас були суди і права за звичаями запорозькими. І хай на 1000 чи 10000 сума в судовій тяжбі, за один тиждень усе вирішиться і далі волокитися не будуть. Таким же чином і тяжкі злочини розглядалися, а саме: крадіжки, пограбування й убивства та інші протизаконні вчинки, за які засуджували до смертної страти.

Про смертні страти запорожців.

Усі запорозькі козаки належали до куренів, де їх було тисячу й більше, як сказано вище, і яка назва куреня, приміром, Канівський чи Пластунівський зветься, то так і козака по куреню кличуть. І не тільки того, хто в курені невідлучно на службі перебуває, а й того, хто сидить зимівником, тобто, домівкою своєю, до того ж куреня належить й іменується по тому куреню. Ці козаки були здебільшого холості, на відміну від січовиків називалися сіромами і тільки у вільний від служби час ловили рибу та звіра, а деякі були одружені й займалися у своїх зимівниках хліборобством, скотарством, бджільництвом та іншими господарськими промислами. Ті з

Скільки часу знадобилося для розгляду справи на Січі – в трьох інстанціях?

А з яких коштів наповнювалася курінна скарбничка?

Чи можливі були в судочинстві Запорозької Січі волокита і хабарництво?

сіром, які мали достаток, також вели господарство, були в них свої зимівники й челядь, тобто наймити. Усі козаки, котрі жили по зимівниках, без винятку відбували належні повинності до куреня й до Січі, а саме: вартували, охороняли кордони й у випадку війни шли на битву.

Серед цих одружених і тих, що жили в зимівниках, мало було злочинців, а от холостих сіром ця доля частіше переслідувала...

А над злочинцями, спійманими на крадіжці, грабунку чи вбивстві, суд був короткий, довго з ними не морочилися, а враз вирішували (справу) й страчували в Січі або паланці. В залежності від злочину, кого вішають, кого забивають киями до смерті, кого саджають на палю, а кого посилають до Сибіру. За крадіжки й грабунок, що з'ясується за скаргами й винуватого спіймають, відшкодовує курінь, до якого він належить, якщо сам статків не має, а від покарання за вироком не звільняють, що заслужив, і тим вдовольняють істця. За вбивство ж карають убивством, забивають злочинця до смерті, а яка страта буде, залежить від вироку суду.

Перша страта – на шибениці, які ставлять у різних місцях вздовж великих шляхів майже у кожній паланці.

Злочинця верхи на коні підводять під шибеницю і, накинувши йому на шию зашморг, проганяли коня, вдаривши його батоном, а злочинець зависав; декого вішали догори ногами, декого – за ребро залізним гаком. І висить злочинець, доки кістки його розсипляться, на взірець і страх іншим. І ніхто його звідти зняти не сміє під загрозою смертної кари.

Друга страта – гостра паля або дерев'яний стовп заввишки шість аршинів і

Чим пояснюється суворість законів на Запорозжжі?

більше, а на вістрі палі був залізний шпиль, теж гострий, два аршини завдовжки. На той шпиль насаджували злочинців так, що шпиль виходив потилицею на пів-аршина вище голови. І сидить на тому шпилі злочинець доти, поки висохне й викорениться, як в'ялена риба, так, що коли вітер повіє, то він крутиться млинком, і торохтять усі його кості, аж поки впадуть на землю.

Третя страта – киї запорозькі. Вони не дуже великі й товсті, подібні до бичів, як у ціпів, якими хліб молотять, дубові чи з іншого міцного дерева нарубані. Злочинця прив'язують або приковують до стовпа в Січі або в паланці на майдані чи серед ринку; ставлять біля нього різні напої в кінвах – горілку, медовуху, пиво та брагу, кладуть багато паляниць і, нарешті, приносять декілька оберемків київ, розкладають довкола стовпа. Злочинця примушують їсти і пити, скільки захоче, а коли наїється і нап'ється, тоді козаки починають бити його киями – кожен козак, який проходить мимо, випивши коряк горілки або пива, неодмінно мусив ударити його один раз кием, а, б'ючи (хто як попаде – по голові чи по ребрах), отак примовляти: «От тобі, сучий сину, щоб ти не крав і не розбишакував, ми за тебе всі куренем платили». І доти сидить чи лежить біля стовпа той злочинець, поки заб'ють його до смерті.

Четверта страта – заслання до Сибіру. Як за звичаєм у Росії запроторювали злочинців.

Усіма цими покараннями й страхом при кошовому Калниші розбої цілковито угамувалися й припинилося своєвольство, що і я [Корж] добре пам'ятаю, але Січ вже не вціліла.

З'ясуйте, хто такий Калниш? Яке явище криється за словами «розбої» і «своєвольства»? Якими були істинні причини зруйнування Запорозької Січі?

Швидько Ганна Кирилівна

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ
З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

Методичні рекомендації
для студентів I курсу юридичного факультету

Друкується в редакційній обробці автора.

Комп'ютерна верстка – Р.В. Івченко.

Підписано до друку 27.03.2017. Формат 30x42/4.
Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 3,3.
Обл.-вид. арк. 3,3. Тираж 25 пр. Зам. №

Державний ВНЗ «Національний гірничий університет»
49005, м. Дніпро, просп. Д. Яворницького, 19